

T.C.

ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ SONRASI KAFKASYA'DAN
ANADOLU'YA GÖÇLER VE GÖÇLERİN YOL AÇTIĞI
SORUNLAR (1877-1900)**

HAMZA YERLİ

HAZİRAN-2017

T.C.

ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ SONRASI KAFKASYA'DAN
ANADOLU'YA GÖÇLER VE GÖÇLERİN YOL AÇTIĞI
SORUNLAR (1877-1900)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Hamza YERLİ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Cemal SEZER

BOLU 2017

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Hamza YERLİ'ye ait "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Göçlerin Yol Açtığı Sorunlar (1877-1900)" adlı çalışma, jürimiz tarafından **Tarih** Anabilim Dalında **Yüksek Lisans / Doktora Tezi** olarak oy birliğiyle/ oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi

14.06.2017

Unvan, Adı, Soyadı

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Unvanı, Adı, Soyadı Yrd. Doç. Dr. Cemal SEZER

Üye : Unvanı, Adı, Soyadı Yrd. Doç. Dr. Levent DÜZCÜ

Üye : Unvanı, Adı, Soyadı Yrd. Doç. Dr. İsmail YAŞAYANLAR

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Yaşar AYYILDIZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve Göçlerin Yol Açtığı Sorunlar(1877-1900)” başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başvurulmuş kaynaklardan yapılan alıntılarının adlarının bilimsel kurallara uygun olarak metin içinde, dipnotlarda ve kaynaklarda gösterildiğini, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hamza YERLİ

23../6./2017

ÖN SÖZ

Bilindiği üzere göçlerin tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. Başlangıçta gıda sıkıntısı, insanların birbiriyle anlaşamamaları, daha uygun ve bol otlaklar bulma düşüncesi, cihana hâkim olmak veya dini sebeplerle yapılan göçler daha sonra etnik ve siyasi bir boyut kazanmıştır. Fakat sebepleri ne olursa olsun göçler, etkileri ve sonuçları bakımından özellikle yaşandığı coğrafyada derin izler bırakmıştır.

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçleri konu almıştır. Çalışmamızda esas olarak Kafkasya'dan insanları göç etmeye zorlayan sebeplerden göç sürecinin tamamlanmasına, yani daimi iskâna kadar olan süreci ele aldık. Bu süreçte göçmenlerin Anadolu'ya gelirken yaşadıkları sıkıntılara, takip ettikleri yollara ve Anadolu'ya gelip iskân edilecekleri bölgelere varıncaya kadar yaşadıkları problemlere değinmeye çalıştık.

Kafkas göçleri ile alakalı olarak birtakım yayınlara ulaşmak mümkündür. Fakat bunların bir kısmı akademik olmaktan uzaktır ve taraflı olarak yazılmıştır. Bununla birlikte 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yaşanan Balkan göçleriyle ilgili ciddi çalışmalar yapılmış, ancak bilgi ve belge azlığı dolayısıyla Kafkas göçlerine ilişkin bu tarz çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu anlamda çalışmamız, son dönemde artan Kafkas araştırmalarına katkı sağlayacak ve 1877-1900 yılları arasındaki süreçte Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçlere akademik açıdan bir nebze ışık tutacaktır.

Bu çalışmamın başından itibaren rehberliği ile yol gösteren ve desteklerini esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Cemal SEZER'e teşekkürlerimi sunarım. Tarih ilmi noktasında beni bu günlere getiren kıymetli AİBÜ Tarih Bölümü hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim. Kıymetli ailem ve eşime, tez çalışma sürecindeki desteklerinden ve anlayışlarından dolayı teşekkür ederim.

Hamza YERLİ

25.05.2017

ÖZET

1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ SONRASI KAFKASYA'DAN ANADOLU'YA GÖÇLER VE GÖÇLERİN YOL AÇTIĞI SORUNLAR (1877-1900)

Hamza YERLİ

Yüksek Lisans Tezi

Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemal SEZER

Haziran 2017, 109+XI Sayfa

Rusya, dünya devleti olmak ve daha güneye doğru giderek sıcak denizlere inmek amacıyla Kafkasya'ya hâkim olmak isteyen güçlü bir devletti. 18. Yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilen Ruslar, Karadeniz'in karakolu hükmünde olan Kafkasya'daki toprakları ele geçirmeye başladı. Aynı zamanda Ruslar, ele geçirdiği bu topraklarda yaşayan, Osmanlı Devleti'ne bağlı ve çoğunluğu Müslüman olan halkı, bölgedeki çıkarlarına ve politikalarına tehdit olarak gördüğünden onları türlü işkenceler, eziyetler ve katliamlarla Kafkasya'dan hem sürgüne gönderdiler hem de göç ettirdiler. İnsanların Kafkasya'dan göç etmesi ise oldukça meşakkatli oldu. Bu göç sürecinde Osmanlı Devleti, Rusya'nın zulmünden kaçarak gelen bu halka kapılarını açtı. Fakat gerek devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durum, gerekse yanlış ve eksik uygulamalar bu yardımı sınırlı kılıyordu. Bu yüzden bazı acı sonuçlar da ortaya çıkmaktaydı. Bunun yanında göçmenlerin sevk ve nakliyesi konusunda da bazı sıkıntılar yaşanmıştı. Dolayısıyla çalışmada, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden sonraki 23 yıllık süre içerisinde Kafkas halklarını göçe götüren süreç, göçlerin nedenleri, göç yolları ve yaşanan sorunlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Göç, Kafkasya, 93 Harbi, Göçmen.

ABSTRACT

PROBLEMS THAT RESULT IN THE MİGRATION AND MIGRATION TO ANADOLU FROM CAUCASUS AFTER 1877-1878 OTTOMAN-RUS WAR (1877-1900)

Hamza YERLİ

Master Thesis

Department of Contemporary Age History

Advisor: Assist. Prof. Dr. Cemal SEZER

June 2017, 109+XI Pages

Russia was a powerful state seeking to dominate the Caucasus in order to become a world state and go further South to the hot seas. Russia, who had the opportunity to weaken the Ottoman Empire with the 18th century, began to take over the territories in the Caucasus, which were in the Black Sea's guardhouse. At the same time, Russians, as they threatened the interests and policies of the people living in these lands and belonging to the Ottoman State and the majority Muslims, were sent to exile from the Caucasus with various kinds of torture, persecutions and massacres and also emigrated. The migration of people from the Caucasus was quite a hassle. During this period of immigration, the Ottoman State opened the doors of these people who escaped from the persecution of Russia. But the troubled situation in the state, and wrong and incomplete practices, made this aid limited. So, some painful consequences also appeared. In addition, there were some troubles about the transportation and transportation of immigrants. Therefore, in the study, the process leading to the Caucasian peoples, the causes of migration, the ways of migration, and the problems experienced during the 23 years following the Ottoman-Russian War of 1877-1878 were discussed.

KeyWords: Ottoman, Migration, Caucasus, 93 War, Migrant.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	ii
ETİK UYGUNLUK BEYANI.....	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
 GİRİŞ	 1
 I. BÖLÜM	
 1. OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖÇLER VE 1877-1878 OSMANLI-RUS	
HARBİ	8
1. 1. Göçün Tanımı ve Göç Çeşitleri	8
1.1.1. İç Göçler	9
1.1.2. Dış Göçler	9
1.1.3. Göçlerin Genel Nedenleri	9
1.2. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın Kafkasya Siyaseti.....	10
1.2.1. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti	11
1.2.1.1. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı Fethi	12
1.2.1.2. Kafkasya'nın Fethinden Küçük Kaynarca Antlaşması'na Kadar Olan Dönem	13
1.2.1.3. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan Sonraki Dönem	14
1.2.2. Rusların Kafkaslar Üzerindeki Emelleri.....	17
1.3. Osmanlı Devleti'nde Göçler ve Göçmenlere Yapılan Yardımlar	20

1.3.1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne Kadar Osmanlı Devleti'ne Olan Göçler ve Osmanlı Devleti'nin Göç Siyaseti.....	20
1.3.2. Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Bakışı.....	23
1.3.3. Muhâcirîn Komisyonlarının Kurulması.....	24
1.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi.....	27
1.4.1. Kafkas Cephesi	29
1.4.2. Ayastefanos Antlaşması (Yeşilköy) (3 Mart 1878)	31
1.4.3. Berlin Kongresi ve Berlin Antlaşması (13 Haziran 1878).....	32

II. BÖLÜM

2. KAFKASYA'DAN YAPILAN GÖÇLER VE OSMANLI DEVLETİ'NİN GÖÇ SIRASINDAKİ TUTUMU.....	34
2.1 Kafkas Halklarını Göçe Zorlayan Sebepler.....	35
2.1.1. Rus Baskısı	36
2.1.2. Asimile Faaliyetleri.....	39
2.1.3. Sürgün Politikaları ve Halka Yapılan Eziyetler.....	39
2.1.4. Halkın Malına Zorla El Koyma	41
2.1.5. Ermenilerin Baskıları.....	42
2.2. Göçlerin Başlaması.....	44
2.2.1. Kara Yoluyla Yapılan Göçler	45
2.2.1.1. Kars'tan Yaşanan Göçler	46
2.2.1.2. Artvin ve Batum'dan Yaşanan Göçler	49
2.2.1.3. Erzurum'dan Yaşanan Göçler	50
2.2.2. Deniz Yoluyla Yapılan Göçler	52
2.2.2.1. Sohum'dan Gerçekleşen Göçler.....	52

2.2.2.2. Batum'dan Gerçekleşen Göçler	53
2.2.2.3. Kuban'dan Gerçekleşen Göçler	54
2.2.3.4. Diğer Yerlerden Gerçekleşen Göçler	55
2.2.3. Osmanlı Sınırlarından Dışarıya Yapılan Göçler	55
2.3. Osmanlı Devleti'nin Göç Sırasındaki Tutumu	56
2.3.1. Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Yönelik Yardım Politikaları	60
2.3.2. Göçmenlere Yardım Etmek Amacıyla Bulunan Kaynaklar	62
2.3.3. Muhâcirlerin Anadolu'ya Nakilleri Sırasında ve Geçici İskan Bölgelerinde Osmanlı Devleti'nin Yardımları	64
2.3.4. Osmanlı Sınırlarına Ulaşanların İskân Mahallerine Nakli.....	69
2.4. Rusya'nın Göç Sırasındaki Tutumu	71
2.5. Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler Hakkında Sayısal Veriler	72

III. BÖLÜM

3. GÖÇ YOLLARINDA VE İSKÂN ÖNCESİNDE YAŞANAN SORUNLAR... 75

3.1. Nakliye Araçlarının Yetersizliği.....	76
3.2. Göçmenler Arasında Görülen Hastalıklar	78
3.3. Geçici İskân Mahallerinde Yaşanan Sorunlar	82
3.4. Muhâcirler ile Halk Arasındaki Sorunlar	87
3.5. İskân Edilecek Yerlerin Belirlenmesinde Yaşanan Zorluklar	90
3.6. Göçmenlerin İskân Edildikleri Yerlerden Memnun Olmaması.....	91

IV. BÖLÜM

4. SONUÇ..... 93

KAYNAKÇA 97

EKLER..... 105

EK 1: Osmanlı Devleti'nde göçmenlere yönelik uygulanan karantina hakkında belge (BOA, BEO, nr.: 27/2002). 106

Ek 2: Osmanlı Devleti sınırlarına ulaşan göçmenler için Karantina uygulamasını gösteren belge (BOA, BEO, nr.: 147/11005). 107

Ek 3: Kafkasya'dan Anadolu'ya gelen göçmenler hakkında belge (BOA, DH. MKT, nr.: 1749/28). 108

Ek 4: Bolu'da muhâcirler için toplanan yardım hakkında belge (BOA, DH. MKT, nr.: 1323/61). 109

KISALTMALAR LİSTESİ

AİBÜ	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
BEO.	: Bâb-ı Âli Evrak Odası
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
DH. MKT.	: Dâhilîye Nezâreti Mektubî Kalemi
Hz.	: Hazreti
İ. DH.	: İrâde Dâhilîye
km.	: Kilometre
M.Ö.	: Milattan Önce
nr.	: Numara
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvî Mâruzat Evrakı
Y. PRK. EŞA.	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik

GİRİŞ

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında ve sonrasında Kafkasya'dan yaşanan göçleri konu alan bu çalışmamızda, Kafkasyalı yerel halkın Anadolu'ya göç etmesine yol açan nedenler, göçmenlerin Osmanlı topraklarına nasıl ve hangi koşullarda geldikleri, Osmanlı topraklarına ulaşan göçmenlerin hangi zorluklarla karşılaştıkları anlatılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında, göç sürecinin başından sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin göçmenlere yönelik uygulamaları ve politikası ile beraber ne tür yardımlar yaptığına da değinilmiştir. Ayrıca, tüm bu meselelerin daha iyi anlaşılabilmesi adına, Kafkasya bölgesinin geçmişine, göç terimine, Osmanlı ile Rusya'nın Kafkasya politikasına ve göçlerin yaşanmasındaki en önemli etken olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne değinilmiştir. Kafkasya'dan yaşanan bu göçleri anlatırken tezimizi 1877-1900 yılları arasında sınırlamamızın sebebi ise; bu yıllar arasında Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerin 1900'den sonrasına oranla çok daha yoğun yaşanmasıdır. Bununla birlikte, konu bütünlüğünün bozulmaması amacıyla göçmenlerin iskân meselesine değinilmemiştir.

Son yıllarda,içinde bulunduğumuz coğrafyada, mülteci, göçmen, göç, zorunlu göç gibi terimler sıkça duyulmaya başlanmıştır. Bunun yanında bu tür hadiseler aynı sıklıkla bu coğrafyada yaşanmaktadır. Bu yüzden son zamanlarda göç ve göçmen meseleleri birçok araştırmacı ve uzman kimselerin dikkatini çekmiştir. Buna rağmen, bölgemizin ve Osmanlı Devleti'nin göç tarihine ilişkin akademik çalışmalar aynı sıklıkla çoğalmamaktadır. 1990'lı yıllarda Nedim İpek, Abdullah Saydam, Süleyman Erkan ve Bilal N. Şimşir hem Kafkas hem de Rumeli göçleriyle alakalı ciddi çalışmalar yapmışlar, bu tez hazırlanırken yol gösterici olmuşlardır. Ancak son yıllarda bu tarz çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu anlamda tezimiz Kafkasya'dan yaşanan göçler konusunda küçük de olsa bir katkı sağlayacak kanaatindeyiz. Ayrıca 1877 yılından sonra Kafkasya'dan Anadolu coğrafyasına yapılan göçleri konu alan eserlerin sayıca az olması da bizi bu konuyu çalışmaya iten önemli nedenlerdendir. Bu yüzden tarafsızca hazırlanmaya çalışılan bu eser, hem Osmanlı Devleti'nin göç karşısındaki tutumunu konu alarak hem de göçmenlerin yaşadıkları sıkıntılara değinerek meseleye akademik bir boyutta bakmaya gayret göstermiştir.

Araştırmada, genel olarak ikinci el kaynaklardan faydalanılmıştır. Bu anlamda özellikle Nedim İpek, Abdullah Saydam ve Süleyman Erkan'ın çalışmalarından ciddi anlamda yararlanılmıştır. Bunun yanında yayımlanmış veya yayımlanmamış arşiv belgeleri de bu araştırmada kullanılmıştır. Bu anlamda Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından basılan ve iki ciltten oluşan Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri adlı çalışma, bu tezde faydalanılan önemli eserler arasındadır. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı kalemlerden, özellikle Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kaleminden istifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıldan sonra yoğun bir şekilde kaybettiği topraklardan göç almıştır. Bu göçlerin önemli bir kısmı ise Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yaşanmıştır. Osmanlı Devleti, 1864 yılında en büyük kitle göçü ile karşı karşıya kalmıştır¹. Bu yıllarda Kafkasya'da yaşayan halk yurtlarından göç etmek zorunda bırakılmış, göç edenlerin çoğu da Balkanlara yerleştirilmiştir. Bundan 13 yıl kadar sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında ve sonrasında, Kafkasya'dan göç ederek Balkanlara iskân edilen halk buralardan da göç etmek durumunda bırakılmıştır². Yine aynı savaş sırasında ve sonrasında Kafkasya halkı, Kafkasya coğrafyasından Anadolu'ya ve diğer Osmanlı topraklarına gelmiştir. Birçok sıkıntı ve zorluklar çeken göçmenler, oldukça kötü koşullarda Anadolu'ya göç ettirilmiş ve hayatlarının geri kalanını yurtlarından uzak yerlerde geçirmek zorunda bırakılmışlardır. Konu itibarıyla tezimiz, 93 Harbi olarak tarihe geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonraki 23 yıllık bir süreçte Kafkasya'dan Anadolu'ya yaşanan bu göçü konu almaktadır.

Kafkasya, Asya ile Avrupa kıtaları arasında bir mevkide bulunması sayesinde tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla Kafkasya'ya gelen kavimlerin, ister istila amacıyla isterse yerleşmek amacıyla olsun, buradaki zengin kültür ve medeniyetin oluşmasında büyük katkıları olmuştur. Kafkasya'nın kültürel zenginliği, buranın dilini de etkilemiştir. Bunu en belirgin şekilde Kafkasya ismini incelerken görmekteyiz. Kafkasya isminin kökeni ile bu ismin nereden ve kim

¹ 1864 yılında, aslında daha önce başlayan Kafkas göçleri en yoğun şekilde yaşanmıştır. Yüzbinlerce Kafkas göçmeni, yurtlarından ayrılarak Osmanlı Devleti'nin çeşitli topraklarına yerleştirilmişlerdir. 1864 göçü, Osmanlı Devleti'nin o zamana kadar yaşamış olduğu en yoğun göç hareketidir. Bununla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Saydam 2010, Kanat 2011.

² 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında ve sonrasında Balkanlar'dan Anadolu'ya yaşanan göçlere konumuz gereği değinmedik. Balkanlar'dan yaşanan göçler için ayrıca bkz.: Şimşir 1989, İpek 1999, Ağanoğlu 2011, Kocacık 1978.

tarafından bu coğrafyaya verildiği üzerine birçok görüş vardır³. Yalnız; bunlar içerisinde en çok kabul görenlerin birkaçına değineceğiz.

Kafkas adı ilk olarak eski Yunan eserlerinde görülmektedir. M.Ö. 490 yılında Aiskhylos'un yazdığı "*Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence*" adlı eserde Kafkas adı⁴, şimdiye kadar yapılan araştırmalar neticesinde ilk Kafkas adının geçtiği metin olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte Kafkasya ismi, Kas halkının yaşadığı yer anlamında veya Kasların Dağı manasında da kullanılmaktadır (Bedirhan 2014: 19-23).

Met Çünatiko Yusuf İzzet(2009: 251-254) ise, Kafkas adını Yunanistan ve İskitlere bağlamaktadır. Eski Yunanistan'ın asıl yerleşkelerinden olan *Qaw-Quen/Caucaneler* isimlerinde *Kaf/Cau* kelimeleri açıkça belli olmaktadır. Bu ırkın kökenleri de en çok kabul gören görüşe göre İskitlerden gelmektedir. Zaten İskit adı da Kafkasya ve Azak Denizi'nin Kuzey çevresine verilen bir isimdir. Dolayısıyla mevcut durum bu kavramın yine Kafkasya'dan doğan bir sözcük olduğunu göstermektedir. *Kaf*, ayrıca Kuran-ı Kerim'de geçen bir surenin adıdır ve muhtemelen Hz. Adem'in özelliklerinden birini taşımaktadır. Dahası Hz. Adem cennetten dünyaya gönderilince ilk olarak bu dağa çıkmıştır. Bu dağa *Kaf* ismi verilmesinin yanında birçok insana da bu isim verilmiş ve muhtemelen daha sonraları bu isim *Kaf Dağı*'na dönüşmüştür.

Eski Arap coğrafyacıları ise, sayı ve dil bakımından birçok toplumun yaşadığını gördükleri bu bölgeye *Cebelül-Elsan-Diller Dağı* demişlerdir (Bi 2015: 22). Birçok medeniyete ev sahipliği yapan ve ipek yolu güzergâhında bulunan Kafkasya, bu coğrafyada yaşayan ve buradan geçen kültürlerden etkilenerek çok dilli bir yapıya sahip olmuştur. Bununla birlikte Kafkasya'nın oldukça engebeli yapısı, bölge halkının birbiriyle etkileşim içine girmesine engel olmuş, bu durum da bölgenin dil zenginliğine katkıda bulunmuştur. Bu yüzden bölgenin çok dilli yapısı dikkat çekmektedir.

Kafkasya'nın coğrafi sınırları; Taman Yarımadasından başlayıp Bakü'nün doğusunda yer alan Apşeron Burnu'na kadar uzanan Kafkas Dağları'nın kuzey ve güneyindeki bölgelerden oluşur. Doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, güneyinde Çoruh, Arpaçay ve Aras Nehirleri, kuzeyinde ise Don-Volga Nehirlerinin

³ Kafkas adının nereden geldiğine dair görüşler için bkz.:Bi, 2015, Bilge 2012, Saydam 2010.

⁴Aiskhylos'un yazmış olduğu "*Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence*" adlı eserde Kafkas ismi *Kavkasos Dağı* olarak geçer.

birbirine yaklaştığı yerle Maniş Bölgesi bulunmaktadır (Saydam 2010: 14). Bunun yanında bazı tarih kitaplarında Kars ve Artvin de Kafkasya'ya dâhil edilmiştir (Bilge 2012: 2). Buna göre Kafkasya'nın sınırları günümüz Türkiye'sinin Kuzeydoğu ucundan başlamakta ve kuzeye doğru uzanmaktadır. Karadeniz'in doğu tarafı Kafkasya'nın Batı sınırlarını, Hazar Denizi de Doğu sınırlarını oluşturmaktadır.

Yüzölçümü 455.000 kilometrekare olan Kafkasya, Karadeniz'den Hazar Denizine doğru 1.200 kilometrelik bir hat boyunca, 50-225 kilometre arasında değişen genişliğiyle uzanan Kafkas dağlarıyla adeta kuzey ve güney olarak ikiye bölünür. Bu yüzden bölge oldukça engebeldir ve kuzey ile güney arasındaki iletişim geçitlerle sağlanmaktadır⁵ (Bilge 2012: 2). Askeri anlamda düşünüldüğünde bu engebeli arazi ve sıra dağların iyi bir savunma hattı sağladığı görülmekle birlikte bu durum aynı zamanda bölge halkının kültür ve etnik bakımdan birbirinden kopuk olarak yaşamalarına neden olmuştur. Buradaki topluluklar yıllarca birbirinden tecrit edilmiş şekilde yaşamışlardır. Bölge halkı arasında iletişimi engelleyen bu durum milletleşme ve devletleşmenin önünü kesmiştir. Dolayısıyla bölgede farklı kültürler ve medeniyetlere sahip değerler günümüze kadar ulaşabilmiş ve bu değerlere sahip insanlar da bir arada yaşayabilmişlerdir. Bu etnik ve kültürel çeşitliliğin diğer sebebi ise Kafkasya'nın tarih boyunca ülkeleri işgal edilen mültecilerin ve muhâcirlerin sığınak yeri olmasıdır (Saydam 2010: 15-16).

Kafkasya; Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yollarının kesiştiği önemli bir bölgedir. Çin ve Hindistan'dan gelen ipek ile baharat yollarının da Avrupa ile bağlantısını sağlayan bir konumdur. Maden yönünden de oldukça zengin olan bölge coğrafi konum olarak düşünüldüğünde, Karadeniz'den Akdeniz'e ve Azak Denizi'ne kadar uzanan birbirine bağlı iç denizlerin oluşturduğu bir deniz yolunun doğu ucundaki bölge olarak da ayrıca önem kazanmaktadır. Hazar Denizi'ne ulaşan önemli kara geçitleri de bu bölgede yer alır (Budak 2002: 3). Tüm bunlar Kafkasya'yı, bu coğrafyaya hâkim olmak isteyen devletler için önemli bir yere koymakta ve bu coğrafyanın önemini artırmaktadır. Dolayısıyla tarih boyunca Kafkasya'nın farklı milletlere ev sahipliği yapması ve birçok istilaya uğramasının nedeni, bu coğrafyanın jeopolitik konumundan ileri gelmektedir.

⁵Kafkasya coğrafyası ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Bilge 2012, Saydam 2010.

Tarih boyunca birçok medeniyetin uğrak yeri olan Kafkasya’da, Adige-Çerkes, Abaza, Çeçen, İnguş, Avar, Gazi, Kumuk-lak, Lezgi, Dargı, Gürcü, Laz gibi Kafkas halkları yaşamışlardır. Bunun yanında Karaçay-Malkar, Nogay, Kumuk ve Azeri gibi Türk boyları ile Ermeni, Oset gibi Hind-Avrupa boyları da bu coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Kırk kadar farklı dil ve lehçenin konuşulması da bölgenin bu etnik çeşitliliğinin kanıtı olmuştur (Bilge 2012: 5).

Kafkas dağları, bölge halkının sosyal yapısında rol oynayan en önemli etkidir. Engebeli dağlar, yüksek yaylalar, derin vadiler ve gür ormanlar Kafkasya’da bir millet bilinci oluşmasını engellemiş, *Diller Dağı* olan Kafkasya’nın aynı zamanda *Kültürler Dağı* olmasını sağlamıştır. Küçük kabileler ve savaşlar için iyi bir sığınak olan bu dağlar, Kafkasyalıları birbirinden ayırıp tecrit etmiştir. Tarih öncesi çağlardan Ortaçağ’a kadar Anadolu ve Mezopotamya kavimleri, Yunanlılar, Romalılar, Bizanslılar, İskitler, Kimmerler, Hunlar, Bulgarlar, Hazarlar, Kıpçaklar, Araplar, Moğollar, Ceneviz ticaret kolonileri (Bilge 2012: 17), İranlılar, diğer bazı Türk boyları ve Slavlar Kafkas kültürünün şekillenmesine katkıda bulunan kavimlerdenidir. İlkçağda Romalılar, Persler ve İskitler’in yerini Ortaçağda Bizans, Osmanlı ve Hazarlar alır (Saydam 2010: 25). Kafkasya, böylesine farklı din, dil ve medeniyete sahip toplulukların etki alanına girdiğinden, kültür çeşitliliği bakımından oldukça zengindir. Dahası bu coğrafyaya yakın yerlerde kurulan güçlü devletler de Kafkasya’da hâkim olmak amacıyla birbirleriyle mücadele etmişlerdir.

Kafkasya bölgesi çok uzun süre kuzeydoğudan gelen akınların etkisinde kalmıştır. 4. yüzyıla kadar Hint-Avrupa kökenli olan Sarmatlar, Alanlar, Gotlar ve İskitler bu bölgeye akınlar düzenleyen kavimlerdenidir. 4. yüzyıldan sonra ise Moğol ve Türk kavimleri çok uzun yıllar bölgeye seferler düzenlemişler ve bu coğrafyaya hâkim olmaya çalışmışlardır⁶ (Gökçe 1979: 10).

Bölgeye 7. yüzyılda gelen Hazarlar, 661’den itibaren yaklaşık 50 yıl kadar Araplarla mücadele etmişler ve Kafkasya’nın Doğusunda bulunan Dağıstan hariç Arapların iç bölgelere geçmelerine engel olmuşlardır (Grigorianz 1999: 16). Ancak İslamiyet’in bölgede yayılmasına engel olamamışlardır. 7. yüzyıldan sonra Karadeniz’in

⁶ Türkler ve Moğolların akınları bu bölgede çok uzun yıllar devam etmiştir. Ama esasen 13. yüzyıla kadar Avarlar ile Hazarlar, 13. yüzyıldan sonra ise Moğollar’ın akınları ağırlık kazanmıştır (Gökçe 1979: 11).

Kuzeyi ile Kuzey Kafkaslara Müslüman Türk boyları yerleştiler. 11. Yüzyılın başlarında Kuman ve Kıpçaklar Karadeniz'in Kuzeyindeki en hâkim güçtü. Dolayısıyla daha Selçuklu Devleti kurulmadan önce bile burada kayda değer manada Türk nüfusu bulunmaktaydı. Selçuklular ise Türkmenlere yurt bulmak, Bizans topraklarını fethetmek ve İslam dünyasını bir arada tutmanın yanında ekonomik sebeplerle Kafkasya üzerine seferler düzenlemiştir (Bedirhan2014: 229).

7. Yüzyılla birlikte yoğun Türk akınlarına uğrayan Kafkasya'da Türk nüfusu yerleşmeye başlamıştı. Fakat Selçukluların seferleriyle hem Türk kültür ve medeniyeti hem de İslamiyet Kafkasya'da daha geniş alanlara yayılma imkânı bulmuştur.

Cengiz Han'ın emriyle Türkistan seferinden sonra Kafkasya'ya sefere çıkan ve burada Ruslarla mücadele ederek onları ağır yenilgilere uğratan Moğollar, dolayısıyla o dönemde Rusların Kafkasya'ya nüfuz etmesine engel olmuşlardır. Moğollardan sonra ise Rusların bölgeye egemen olmasını engelleyen iki önemli güç vardır. Bunlardan birincisi, Karadeniz'in Kuzeyine gelerek buralarda yerleşip daha sonra Osmanlı'ya tabi olan Türklerdir. İkincisi ise özellikle 16. yüzyıldan sonra Kafkas milletlerinin Osmanlı Devleti'ne tabi olma arzularını arttıran İslamiyet'tir⁷ (Gökçe 1979: 13).

16. Yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında Osmanlı Devleti, İran ve Rusya bölgenin güçlü devletleri olarak, Kafkasya için mücadele verdiler. Bu süre içerisinde Osmanlı Devleti'nin üstünlüğü kendini açık bir şekilde göstermiştir.

Genel olarak bakıldığında, tarih boyunca Kafkas halkının kaderinde yer alan önemli olayları üç dönemde sınıflandırılabiliriz:

I. Dönem, M.Ö. 1200 yılında Kimmeryalılar'ın Karadeniz ve Azak Denizi kıyılarında görülmesiyle başlar, 18. yüzyıl başında Kafkasya'da Rus egemenliğinin gerçekleşmesiyle sona erer. Bu dönem içerisinde İskitler M.Ö. 8. yüzyılda Kimmeryalılar, İran kökenli Sarmatlar da M.Ö. 4. yüzyılda da İskitleri bölgeden

⁷ İslamiyet'in bu bölgeye girmesi, Kafkasya tarihi için en önemli dönüm noktalarından birisi olmuştur. Çünkü İslamiyet'in burada önce Türk boyları, sonra da Kafkas halkları arasında yayılmasıyla birlikte Kafkasyalılar Osmanlı Devleti'ne kendi istekleri ile tabi olmuşlardır. Hilafetin Osmanlı Devleti'ne gelmesiyle bu bağlılığın artmış olmasında hiç şüphe yoktur. Bu sayede Kafkasya'da yaşayan Türk boyları ve Müslüman olan Kafkasya'nın yerel halkları ile Osmanlı Devleti arasında ciddi bağlar oluşmuştur. Bu yüzden bölgenin Müslüman halkı, gayrimüslim olan devletlere karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardır. Daha sonra Ruslar buraya hâkim olup da bölgedeki Müslüman ahaliye baskı yapınca bu sefer de halk başka sebeplerle birlikte, dini sebepler baskın olarak bu bölgeden Osmanlı Devleti topraklarına göç etmek istemiştir.

atmışlardır. M.Ö. 1. yüzyılda Sarmatlar Alanları yenerek onları Kuzey Kafkasya'ya sürmüşler ve çoğunluğunun da batıya kaçmasına neden olmuşlardır. Aynı dönem içerisinde Türkler de bölgede varlığını sürdürmüştür.

II. Dönem, 1774'de Rus ordularının Gürcistan'a girmesi ve Kafkas halklarının buna karşı direnişiyle başlar, 1864'de Çerkezlerin etkisiz hale getirilip sürgün edilmesiyle son bulur.

III. Dönem ise 1864 sonrası Kafkas halkının görünüşte olan barışı kabul etmeleriyle başlar ve günümüze kadar devam eder (Grigorianz 1999: 17-19).

Kafkasya halkları, Rusların bölgeye inmesine kadar bağımsız kalmışlardır. Fakat Ruslar, 18. yüzyılla birlikte Kafkas halklarının üzerinde egemenlik kurmuşlardır. Bu anlamda 1768-1774 yılında yapılan Osmanlı-Rus Savaşında Rusların üstünlüğü açık bir şekilde görülmektedir. Bundan sonra 1864 yılına kadar yapılan savaşlarda Ruslar genelde galip gelmişler ve Kafkasya'ya egemen olmuşlardır. 1864 yılından sonra, çok daha önce başlayan Kafkasya halklarının göçü iyice artmıştır. 1878 yılı itibariyle de Rus baskısı altında kalmak istemeyen Kafkasya halklarının büyük kısmı Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir.

I. BÖLÜM

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖÇLER VE 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ

1. 1.Göçün Tanımı ve Göç Çeşitleri

Göç denilince insan zihninde bir kişinin veya belli bir grubun bir yerden başka bir yere giderek orada yerleşmesi anlamı çağırır. Fakat bu tanım, ülkelerin sosyo-ekonomik durumlarını etkileyen, çağ açıp kapatabilen ve hatta günümüzde de insanların en önemli sorunları arasında yer alan göç kavramı için yeterli olmayacaktır.

Türk Dil Kurumu Sözlüğünde(2011: 102) göç için şu tanım yapılmaktadır: *“Ekonomik, siyasi ve toplumsal sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi”*ne denir.

Göç kavramı genel olarak, insan ve insan topluluklarının bulundukları bölgelerden, geçici veya sürekli olmak üzere başka bölgelere gitmeleri ve yerleşmeleri suretiyle meydana gelen yer değiştirme hareketidir (Saydam 2010: 1)

Bu tanımlardan yola çıkarak konumuzla alakalı olan göçle ilgili bir tanım yapmak gerekirse göç: Herhangi bir baskı, soykırım, savaş, şiddet ve zulme maruz kalarak yaşadıkları yerlerden daha rahat ve huzur içinde hayatlarını sürdürmeyi ümit ettikleri başka yerlere, zaman zaman bireysel olmakla beraber çoğunlukla toplu olarak yapılan ve ilk başta geri dönme umudu taşıyan, fakat zaman içerisinde bu umudu kaybederek genelde kalıcı olan hareketlerdir.

Göçler bir tasnife tabi tutulacak olursa, bu noktada ekonomi, iklim, mesafe, nicelik, nitelik, ortaya çıkış sebebi gibi birçok ölçütlerle karşı karşıya kalınacaktır. Fakat göçler genelde iki kısma ayrılır.

1.1.1.İç Göçler

Ülkenin mevcut sınırları içerisinde yapılan göç hareketleridir. Bu göçler genelde köyden kente yönelik olarak yapılmaktadır. Çok fazla kişi veya büyük gruplar halinde değil, daha çok bireysel gruplar halinde ve birbirlerinden bağımsız olarak yapılmaktadır. Sebepleri genelde ticari ve ekonomiktir. Ülkemizde İstanbul, İzmir ve İzmit gibi büyük sanayi şehirlerinin köylerden veya daha ufak şehirlerden aldığı göç bu kısım göçlere örnektir (Saydam 2010: 2).

1.1.2.Dış Göçler

İç göçlere göre çok daha uzun süreli olan, çalışmak veya yerleşmek için ülke sınırlarını aşarak yapılan göçlerdir. Uluslararası göçler yapılış sebeplerine bağlı olarak sürgünler, kovulanlar, anlaşmalara tabi göçmenler, tahliye olunanlar, milli muhâcirler, mülteciler diye adlandırılabilirler⁸ (Saydam 2010: 2).

1.1.3.Göçlerin Genel Nedenleri

Sonuçları itibariyle düşünüldüğünde etkileri çok büyük olan göçlerin nedenleri de farklılık göstermektedir. Bazen iş amacıyla yapılan göçler, bazen de savaşla vebir ırkın başka bir ırka baskı yapmasıyla gerçekleşebilmektedir.

Göçleri, göçe neden olan sebepler açısından gönüllü ve zorunlu göçler olarak ikiye ayırabiliriz. Gönüllü göç, kişinin kendi iradesiyle bir yerleşim yerinden diğerine birtakım beklentileri doğrultusunda yaptığı göçlerdir. Zorunlu göçler ise, kişinin tamamen iradesi dışında oluşan şartlar sonucunda göç etmek zorunda bırakılmasıdır (Oğuzoğlu 2015: 570). Yani göç, daha iyi yaşam koşullarına sahip olma arzusu gibi bireyin tamamen kendi iradesiyle yaşanabildiği gibi, devlet veya kişilerin baskıları sonucu da gerçekleşebilmektedir.

⁸ Göç tanımlarını oldukça çeşitlendirmek mümkündür. Fakat biz burada konunun önemini anlatacak birkaç tanımla yetiniyoruz. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Saydam 2010, Karpat 2013, Tekeli 2016.

İnsanlar genelde içinde bulundukları zor durumdan kurtulmak veya daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak gibi nedenlerle göç ederler. Yani göçler, dış koşulların yanında genelde bireyin kendi iradesi ile de yapılmaktadır. İnsanların yaşadıkları coğrafyalardan başka yerlere gitmesinin nedenlerinden ilki ve en önemlisi ekonomik sebeplerle yapılan göçlerdir. Nüfus artışı ile besin tüketiminin artmasıyla insanlar bu ihtiyaçlarını karşılamak için başka yerlere göç ederler. Ekonomik göçler köyden şehre veya bir ülkeden başka bir ülkeye olabilir. Türklerin Avrupa ve özellikle Almanya'ya göçü, kazanç kaynaklı olarak Amerika'ya yapılan göçler ekonomik nedenli göçlere birer örnek teşkil eder. 19. Yüzyıl göçlerinin diğer bir nedeni din-milliyet ayrımından kaynaklanır. İnancının gereklerini daha serbest uygulamak isteyen veyahut kendi ırkdaşıyla birlikte yaşamak isteyenlerin yaptığı göçler bu gruba girer. 1492 yılındaki Yahudi Göçü ve Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecindeki göçlerin bir kısmı bu tür göçlerdendir. Bir diğeri ve tezimizle en fazla alakalı olan göç türü ise tamamen siyasi nedenlere dayalı olan göçlerdir. Bu göçler belirli bir toprak parçasında yaşayan ve siyasi gücü elinde tutan etnik grubun, orada yaşayan farklı etnik kökenden insanlara ve dini gruplara yaşama hakkı tanımamasından kaynaklanır. Buna örnek olarak, 1878'den sonra Sırp, Bulgar, Yunan ve Rusların Balkanlar'da ve Kafkasya'da yaşayan insanlara uyguladıkları muamele sonucunda, bu coğrafyalarda yaşayan ve çoğunluğu Müslüman-Türk olan halkın Anadolu topraklarına göçü gösterilebilir. Yine 1947'de Pakistan ile Hindistan'ın ayrılmasıyla yaşanan ve Filistin'de Araplara baskı sonucu oluşan göçler de yakın dönemde bu duruma en güzel örneklerdendir. Bunların yanında diğer nedenlere kıyasla daha az yaşanan ticaret sebebiyle yapılan göçleri de bu göç türleri arasına dâhil edebiliriz (Karpat 2013: 76-78).

1.2. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın Kafkasya Siyaseti

Karadeniz'de hâkim güç haline gelmek ve bu civardaki coğrafyaya egemen olmak adına Kafkasya, bölgenin adeta karakolu hükmündedir. Ayrıca bu bölge Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. 15-18. Yüzyıllar arasında Kafkasya'da ve Kafkasya'nın Güneyinde İran ile Osmanlı Devleti arasında büyük savaşlar yapılmıştır. 18. Yüzyıldan sonra Rusya'nın güçlenmesiyle beraber,

Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında Kafkasya egemenliği adına önemli mücadeleler yaşanmıştır.

1.2.1. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti

Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fetih tarihi olan 1461 yılından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Kafkasya'da hâkimiyet kurmak amacıyla dönemin büyük devletlerine karşı önemli mücadeleler vermiştir. Bu sebeple Kafkasya hâkimiyeti, Osmanlı Devleti'nin özellikle son 200 yıllık dönemdeki siyasetinde önemli meselelerden biri olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yönelik uygulamalarında devletin doğu siyaseti belirleyici olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasını şekillendiren doğu siyasetini ise şu maddelerle özetlemek mümkündür:

1. Kafkasya'da Osmanlı egemenliğini tesis etmek suretiyle Orta Asya'ya giden yolların güvenliğini sağlamak ve orada bulunan Müslüman Türklerle ilişkileri güçlendirmek,
2. Hac vazifesini yerine getirmek isteyen bölgedeki Müslümanlara yardımcı olmak ve aynı zamanda onları kontrol altına almak,
3. Hem stratejik hem de ekonomik önemi büyük olan Hazar kıyılarını ele geçirerek bölgeye hâkim olmak,
4. Osmanlı Devleti'nin bölgede yıllardır hâkimiyet mücadelesi verdiği İran'ın ve 17. yüzyıldan itibaren güneye doğru inmek suretiyle Osmanlı sınırlarını sürekli tehdit eden Rusya'nın hareket sahasını daraltmaktır (Kanat 2011: 44).

Osmanlı Devleti'nin bu siyasetinden Kafkasya'ya verdiği önem açık bir şekilde görülmektedir. Bunun yanında Kafkasya'da kendi egemenliğini tehlikeye düşürecek devletleri fark eden Osmanlı, bu devletlere karşı önlem almaya çalışmıştır. Bunu yaparken de Kafkasya ve civarındaki Türk ve Müslüman unsurlardan yararlanmaya çalışmıştır. Ayrıca onlara yardım etmeye de gayret göstermiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin uygulamaları ve daha sonra yaşanan gelişmeler bu politikanın tam olarak hayata geçirilemediğini göstermektedir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın

önemini 18. yüzyıldan sonra fark etmesi, bu uygulamaları tam olarak gerçekleştirememesinin en önemli sebeplerindendir.

Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyaseti yıllara göre değişiklik göstermiştir. Klasik dönemlerde (15. ve 16. yüzyıl) Kafkasya'ya yerleşmek adına yapılan mücadeleler, üç asır sonra kendini savunma ve geri çekilme olarak gösterecektir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasını tek bir dönemle açıklamak çok doğru olmayacaktır. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetini fetih dönemi, Kafkasya'nın fethinden Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar olan dönem ve Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonraki dönem olarak üçe ayırıp incelemek daha doğru olacaktır.

1.2.1.1. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı Fethi

15. yüzyıla kadar İran, Rusya ve çeşitli Türk boylarının hâkimiyet mücadelesine sahne olan Kafkasya, Osmanlı Devleti'nin buralarda egemenlik kurmasıyla üç büyük gücün yani İran, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin mücadele sahası olmaktadır.

Fatih Sultan Mehmet, kendinden önceki Osmanlı padişahlarına kıyasla Kafkasya bölgesine ve özellikle Karadeniz'in Türk Gölü haline getirilmesi siyasetine büyük önem vermiştir. Bu amaçla Fatih, 1454 yılında Kafkasya coğrafyasına yönelik fetihlere başlar. Karadeniz'i Türk gölü yaparak hem bölgeden ekonomik olarak faydalanmak hem de Osmanlı Devleti'nin yeni merkezi olan İstanbul'un güvenliğini sağlamak isteyen Fatih Sultan Mehmet, 1454 yılında Kaptan-ı Derya Hamza Paşa önderliğinde 56 gemiyle Ceneviz kolonisi olan Sohum'u yani Abhazistan'ı fetheder. Böylece Osmanlılar Kafkasya'da egemenlik kurmaya başlar. Sultan II. Beyazıt döneminde de özellikle İran'la bölge hâkimiyeti adına mücadeleler devam etmiştir (Bilge 2012: 31-41).

Trabzon'un fethi, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yerleşmesi adına önemli bir gelişme olmuştur. Çünkü buranın Osmanlı Devleti topraklarına katılmasıyla, Kafkasya kıyıları daha kolay hâkimiyet altına alınmış ve Karadeniz'in Türk gölü olması için önemli bir adım atılmıştır. Yine Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile de hem Doğu Anadolu, hem de Kafkasya hâkimiyeti adına mücadele edilmişti. Bu mücadele sonunda da Osmanlı Devleti galip gelerek Kafkasya'da üstün güç olmuştur (Karagöz 1993: 31).

1.2.1.2. Kafkasya'nın Fethinden Küçük Kaynarca Antlaşması'na Kadar Olan

Dönem

Yavuz Sultan Selim, Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırında komşu olan ve devleti sürekli rahatsız eden İran üzerine sefer düzenlemiş, 1514 yılında yapılan Çaldıran Savaşı'nda İran Devleti'ni yenince Kafkasya'ya yönelerek bu bölgedeki üstünlüğünü kesin olarak İran'a kabul ettirmiştir. Ayrıca Sultan Selim, Mısır üzerine düzenlediği seferler sonunda İslam halifeliğini Osmanlı Devleti'ne getirerek ilk Osmanlı İslam halifesi olmuş ve Kafkasya Müslümanlarını iyice Osmanlı Devleti'ne bağlamıştı. Bundan sonra Kafkasya Müslümanları bir sıkıntıya maruz kaldıklarında halifenin yardımını beklemişler, Osmanlı padişahları da buradaki Müslümanları koruyup kollamayı kendilerine vazife bilmişlerdir (Gökçe 1979: 24-26).

Altınordu Devleti'nin yıkılmasıyla Kafkasya'da Moskova Knezliği (Rusya), Kırım, Kazan, Astrahan ve Litvanya gibi küçük devletler ortaya çıkarak birbirleriyle mücadele ettiler. Birbirine rakip bu küçük devletlerin arasında Moskova Knezliği galip olarak çıktı. 1552 yılında Kazan Hanlığını, 1556'da da Astrahan Hanlığını alan Ruslar, zamanla Karadeniz, Kafkasya ve Hazar Denizi'ne doğru inmiştir (Karagöz 1992: 41.)

Kazan ve Astrahan Hanlıkları'nın Ruslar tarafından alınması, bölgenin tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu sayede Ruslar, bu coğrafyada kendilerine karşı koyabilecek güçleri kendi egemenliğine almışlardır. Osmanlı Devleti'nin o dönemde hem Orta Asya Türkleriyle bağlantı kurmak hem de Rusların büyüyerek daha güneye inmelerini engellemek amacıyla yaptığı çalışmalar da sonuçsuz kalmıştır⁹. Kazan ve Astrahan hanlıklarını himayesine alarak Orta Asya ve Kafkasya'da büyüyen Rusya, zamanla bu bölgelerde önemli bir güç olarak ortaya çıkmıştır.

Kafkasya, bahsi geçen dönemde Osmanlı Devleti için birincil önemde bulunan bir yer değildi. Sadece çok gerekli gördüğü zamanlarda bu bölgeye müdahalelerde bulunurdu. Hatta tarihi kayıtlarda da şu ana kadar bu dönem içerisinde Osmanlı

⁹ Sokullu Mehmet Paşa önderliğinde başlatılan Don-Volga projesi bu amaçla yapılan en önemli çalışmalardan birisidir. Fakat proje tamamlanamadan son bulmuştur. Bunun yanında 1568 yılında Astrahan'ı geri almak ve Don-Volga kanalını açmak amacıyla düzenlenen sefer çeşitli sebeplerden dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Karagöz 1993: 42).

Devleti'nin Çerkezistan'daki ¹⁰ halkı idare etmek için gönderdiği bir valiye rastlanmamaktadır. Dolayısıyla Osmanlıların buradaki halkı ve bölgenin durumunu çok iyi bildiği söylenemezdi. Aynı şekilde halk da Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çok da haberdar değildi. Kafkasyalılar, genelde Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı'ya tabi olan Kırım Hanlarıyla münasebet içindeydiler (Gökçe 1979: 31-43).

Osmanlı Devleti, Kafkasya hâkimiyeti adına özellikle İran'la çekişmeler yaşamıştır. Hatta diyebiliriz ki 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Kafkasya'da Osmanlılar İranlılarla mücadele etmişlerdir (Bilge 2012: 72). 1746 yılında İranlılarla yapılan barışın ardından artık Ruslarla mücadeleler artarak devam etmiş ve bu durum 1774 yılında yapılan savaşın ardından Kırım'ın bağımsız olmasıyla had safhaya ulaşmıştır

1.2.1.3. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan Sonraki Dönem

1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi sonrası imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti büyük miktarda toprak kaybına uğramış ve önceden Osmanlı Devleti toprağı olan Kırım artık bağımsız sayılmıştı. Hem Rusya'nın güneye inmesini engelleyerek Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir tampon bölge olan hem de askerî kuvveti ve akınları ile yıllarca Avrupa'da ciddi başarılar elde eden Kırım, 1783 yılında Rusya'nın işgaline uğramıştır (Oral 2011: 119). Başlangıçta Osmanlı Devleti bu duruma itiraz ettiyse de, zamanla Kırım'ın Rusya'ya bağlandığını kabullenmek zorunda kalmıştır.

Kafkasya, bölgede hızla güçlenen ve buradaki topraklarda emelleri olan Rusya için de bir set konumundaydı. Bu yüzden Osmanlı'nın bu toprakları kaybetmesi, Rusların Anadolu içlerine kadar inebileceği anlamına geliyordu. Osmanlı Devleti'nde bazı devlet adamları bu durumun farkına vararak ona göre politikalar geliştirmiş ve Osmanlı Devleti'nin doğu siyasetini özellikle Rusya'ya engel olabilmek amacıyla belirlemişlerdi. Fakat bu gelişmeler sonuçsuz kaldı. Osmanlı Devleti, Rus ilerleyişini çok önemsemedi ve buna ciddi önlemler almadı. Ruslar ise Kırım'ı ele geçirdikten sonra güneye doğru hızlı bir şekilde ilerlemeye başladılar.

¹⁰ Çerkezistan, Kafkasya coğrafyasına verilen bir diğer isimdir. Zaman zaman Osmanlı belgelerinde Kafkasya yerine bu isim kullanılmıştır.

Kırım'ın Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı topraklarından ayrılması, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinde büyük değişikliklere yol açtı. Bundan sonra Osmanlı Devleti Kafkasya'nın ehemmiyetini anlamaya ve bölgeye önem vermeye başladı (Saydam 2010: 33). Örneğin Osmanlı Devleti bir ilk olarak 1778 yılında Canikli Ali Paşa ile Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'yı keşif amacıyla Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarını, özellikle Çerkezlerin yaşadıkları bölgeleri ziyaret etmek üzere görevlendirmişti. Fakat yaşadıkları coğrafyada ilk defa Osmanlı askerlerini gören Çerkezler bu durumu oldukça yadırgamışlardı. Bu askeri görevliler, Osmanlı Devleti'ne sundukları raporlarında, Çerkezler arasında Müslüman sayısının çok olmadığını, ama yine de bu insanların İslam dinine yatkın olduklarını söylediler. Yine bu raporda, Osmanlı Devleti burada yaşayan halk üzerindeki tesirini arttırabilirse, 80.000 kişiye yakın bir kuvvetin bile oluşturulabileceği beyan edilmişti. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti Kafkasya'ya Ferah Ali Paşa'yı vali olarak atamıştır. Ferah Ali Paşa, kendisinin Gürcü olması, muhafazakâr bir görünüşe sahip olması ve kendi emrinde bulunan askerlerin bazılarını Çerkes kızları ile evlendirmesi sayesinde bölge halkıyla iyi ilişkiler kurarak burada Müslümanlığın ciddi oranda yayılmasını sağlamıştır. Fakat Ferah Ali Paşa ölünce, bölgede baskı ve terör hâkim olmuş, İslamiyet'in bölge insanları arasında yayılması yavaşlamıştır (Kanat 2011: 44).

Ferah Ali Paşa'nın ölümünden sonra, Osmanlı devlet adamları Kafkasya'da çok etkili bir siyaset izleyememişlerdir. Ferah Ali Paşa'nın yerine geçen kişiler ise, durumun önemini kavrayamamışlardı. Fakat bundan sonra da Kafkasya halkının içinden bazı önderler çıkarak Osmanlı Devleti'nin yanında Ruslara karşı tavır aldılar. İmam Mansur ve İmam Şamil gibi mücahid Kafkasyalılar, bölgede yaşayan halkın direnişini manevi güce dayandırarak Rusya'ya karşı oldukça çetin ve başarılı mücadeleler vermişlerdi. Osmanlı Devleti ise, Osmanlı'ya bağlı olarak kalan bu komutanlara zaman zaman rütbelere vererek onları memnun etmeye çalışmıştır (Kanat 2011: 46). Buradan anlaşılmaktadır ki Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da etkin bir siyaset izlemesi kişilerin şahsi çabalarına bağlı kalmış, bu bölgeyle alakalı ciddi bir devlet politikası takip edilmemiştir. Kafkasya'da Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen memurların gayretleri ölçüsünde halkın Osmanlı Devleti'ne bağlılığı artmış veya azalmıştır. Bunun yanında Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin yanında olan nüfuzlu kimselere Osmanlı

Devleti rütbelere vermekle yetinmiş, onların Rusya ile olan mücadelelerine ciddi anlamda destek olunmamıştır.

1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması, Osmanlı-Rus ilişkilerinde bir başka dönüm noktasıdır. Bu antlaşma ile Kafkasya'nın hemen hepsi ve Karadeniz'in Doğu sahilleri Osmanlı egemenliğinden çıkmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti bölgedeki varlığını, büyük devletlerle anlaşarak ve denge siyaseti kurarak korumaya çalışacaktır. Kafkasya'da Rusların güçlenmesi, Fransız ve İngilizlerin çıkarlarıyla uyuşmamaktadır. Bu yüzden ve Osmanlı Devleti'nin denge politikası sayesinde Fransız ve İngilizler zaman zaman Osmanlı Devleti ile anlaşarak Rusları engellemişlerdir (Karagöz 1993: 183-184).

1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti Ruslar karşısında o zamana kadarki en büyük yenilgisini almıştı. Kırım'ın da kaybedilmesiyle Osmanlı Devleti içerisinde Ruslara karşı bir intikam duygusu belirerek bu kaybedilen yerlerin geri alınması için gerekli kuvvet ve kudret Osmanlı Devleti'nde var gözükmemekteydi. Fakat 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması ile bu umut yok oldu ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'yı durdurması oldukça zor bir hal aldı. Bu açıdan baktığımızda, 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti artık Rusya'ya karşı taarruzdan çok savunmaya geçmiştir.

Osmanlı Devleti, 18. ve 19. yüzyılda Kırım'a valiler atayarak buradaki halkla devlet arasındaki bağı güçlendirmeye çalışmıştır (Gökçe 1979: 126). Aynı zamanda devlet adamlarından gelen raporlar doğrultusunda, özellikle de Kırım'ın kaybıyla, Çerkezistan'a ve bu bölgedeki limanlara ağırlık verilmeye başlanmıştır. Ayrıca bölge halkı Müslüman edilmeye çalışılmış ve burada limanlar tesis edilerek ticari ilişkilerin artırılmasına gayret edilmiştir. Osmanlı Devleti bölge halkını yanında tutmak için devamlı surette onlara hediyeler göndermişti (Saydam 2010: 33).

Osmanlı Devleti, özellikle Kırım bölgesini çok önemsemişti. Kırım'da hâkimiyetini artırmak amacıyla bu bölgeye valiler atamış, Kırım elden çıkınca da bu durum Kafkasya için başlamıştı. Böylece Osmanlı Devleti bu bölgeleri Ruslardan korumayı amaçlamıştı. Fakat tüm bu faaliyetler sonrasında istenilen sonuç elde edilememiştir.

1.2.2. Rusların Kafkaslar Üzerindeki Emelleri

Ruslar, devletlerinin kuruluş felsefesine Tsar'grand¹¹ dedikleri İstanbul'un kendi topraklarına dâhil edilmesini hedef seçmişlerdi. Bu amaçla daha kuruldukları tarih olan 862 yılından sonra 50 yıl bile geçmeden Konstantinapolis'e seferler düzenlediler. Fakat Ruslar için İstanbul'un yolu Karadeniz'in kuzeyindeki Peçenekler, Uzlar, Kumanlar, Kıpçaklar ve Altınordu Kırım Hanlığı gibi devletler tarafından kesilmişti. Buna rağmen Ruslar, başlangıçta dini merkez olarak gördükleri İstanbul'u sonraları, siyasi ve ekonomik nedenlerin de ağırlık kazanmasıyla daha çok önemsemişlerdi. Böylece 18, 19 ve 20. yüzyıllarda *Şark Meselesi*¹² Rusların son 200 yıllık siyasetlerinin temelini teşkil etmiştir (Kurat 1990: 2).

Kafkasya, Rusya için Avrupa ve Orta Asya arasında kurulabilecek bir köprü gibiydi. Bunun yanında Kafkasya'nın gerektiğinde bariyer olarak kullanılabilecek bir yapısı vardı. Ayrıca ticari olarak düşünüldüğünde Hazar Bölgesi'nin zenginlikleri Karadeniz, Boğazlar ve Akdeniz yoluyla Süveyş Kanalı kullanılarak Hint Okyanusu'na, Cebelitarık Boğazı kullanılarak da Atlas Okyanusu'na ulaştırılabilirdi. Bunun yanında Novorosiski Limanı da Kafkaslar'ın Batıya açılan bir kapısı olmuş, Hazar Bölgesi ve Orta Asya ile Avrupa arasında bir bağlantı oluşturmuştur. Bunun yanında Kafkasların dağlık ve engebeli yapısı ile burada ulaşımın çoğunlukla geçitlerle sağlanması, bu coğrafyaya egemen olan devlete avantaj sağlamıştır. Yani doğal bir bariyer görünümünde olan Kafkasya, güneyden veya kuzeyden gelebilecek tehlikeleri önlemek adına kilit bir yerdir (Erdemir 2015: 387). Bu yüzden Ruslar yıllarca Kafkasya'ya hâkim olabilmek için mücadele vermiştir. Kafkasya'nın bu korunaklı yapısı sayesinde, Ruslara göre silah ve sayı bakımından çok geride olan Kafkas halkları Rus birliklerini çok uzun süre Kafkasya'nın çoğu bölgesinin dışında tutmuşlardır.

Ruslar, Karadeniz, Marmara ve Ege Denizini kullanarak yüzyıllardır hayalini kurdukları sıcak denizlere ulaşmak istiyordu. Bu da Karadeniz'e hâkim bir mevkide bulunan Kafkaslara egemen olmakla gerçekleşebilirdi (Orat, Arslan ve Tanrıverdi 2011:

¹¹*Şehirlerin Şahı* anlamına gelen bu terim, Ruslar tarafından eski Rusça'da İstanbul için kullanılır (Kurat 1990: 1).

¹²*Şark Meselesi*, Avrupalı büyük devletlerin, 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonraki dönemde Osmanlı Devleti'nin dağılması ile 1923 yılında Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadarki süreçte, Osmanlı Devleti ve Afrika'da uyguladıkları siyasete verilen isimdir (Gencer 2002: 35).

7). Rusların 17. yüzyılın sonlarından itibaren politikalarını belirleyen isim olan I.Petro, elden geldiğince İstanbul'a ve Hindistan'a yaklaşmak, Karadeniz'de deniz inşaat tezgâhları kurmak, ipek, pamuk, bakır gibi hammadde kaynaklarını ele geçirmek istiyor ve bunların gerçekleşmesi için de Transkafkasya geçitlerini önemli bildiğinden bu bölgelerin alınmasını zorunlu buluyordu. Nitekim Ruslar, II. Katerina döneminde Kafkasya'da ilerlemeyi milli politika haline getirmişlerdir (Saydam 2010: 31-35). Fakat Kafkasya hem engebeli ve geçilmesi zor arazisi, hem de burada yaşayan halkı dolayısıyla Rusların güneye inme siyasetine karşı tabi bir set olmuştur. Bu yüzden Rus Çarları Kafkasya'yı Ruslaştırıp halkını da kendine bağlamaya çalışmaktaydı. Bu gayenin diğer bir ayağı olarak Rusların bölgeyi istila etmek amacıyla yaptığı önemli uygulamalardan birisi de işgal ettikleri yerlerde kaleler yapmaktı. Ruslar, bölgeyi kolonileştirmek amacıyla yaptıkları bu kalelerin etrafına çıkarları doğrultusunda Kazak ve Rus göçmenleri yerleştirmekteydi (İpek 1997: 274-275). Bununla birlikte Rusya, Kafkasya'dan Türklerin göçüyle boşalan yerlere çıkarları doğrultusunda iskânlar yapmaktaydı. 1782-1915 yılları arasında Novorossiya'ya 3.3 milyon, Kuzey Kafkasya'ya 2,7 milyon iç sömürgeci göçmen yerleştirdi. Bunun yanında Osmanlı toprağından altı yüz bin¹³ ve Almanya ile Avusturya-Macaristan'dan 150 bine yakın göçmen bu coğrafyaya gelmiştir (Firuzoğlu 2015: 539).

İslamiyet, Ruslar tarafından bölgede oldukça tehlikeli görülmüştür. Çünkü Osmanlı Devleti'nin dini yapısından Kafkasya Müslümanlarının etkilenmemesi mümkün değildi. Bu yüzden Ruslar, Kafkasya halkları arasında İslamiyet'in yayılmasını engellemeye çalışacaktı. Ayrıca Rusya, Osmanlı Devleti'nin Orta Asya halklarıyla irtibatını kuvvetlendirmek amacıyla olduğunu¹⁴ fark etmiştir (Kanat 2011: 47). Böyle bir olayın gerçekleşmesi durumunda ise, Rusya'nın hem Orta Asya ve Kafkasya'daki amaçları hem de sıcak denizlere inme anlamındaki bütün hedeflerinin başarısız olacağı açıktır. Dolayısıyla Rusya, İslamiyet'in ve o dönemde İslamiyet'in en önemli temsilcisi olan Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da kalıcı olmasını kendi emelleri açısından tehlikeli görmektedir.

¹³ Bu altı yüz bin kişinin çoğunu Ermeniler oluşturmakla birlikte Yunanlılar, Bulgarlar ve Moldovanlar'dan da Rusya'ya göç edenler vardı (Firuzoğlu 2015: 539).

¹⁴ Rusya'nın bu şekilde düşünmesine sebep olan en önemli olay ise, Sokullu Mehmet Paşa döneminde yapımına başlanan Don-Volga projesidir.

Rusya, kendi çıkarları doğrultusunda, Kafkasya’da yaşayan ve kendisine din ile kültür noktasında daha yakın gördüğü Ermeniler¹⁵ ve Hristiyan Gürcülerle de iyi ilişkiler kurmak istemiştir. Ermeniler ve Gürcüler ise böyle bir durumdan yararlanmak adına bir takım faaliyetlere girişmeye çalıştılar. Bu durum ise Kafkasya’da stratejik olarak önemli planların devreye sokulmasına sebep olmuştur.

17. Yüzyılda Ermeni tüccarlar, Ruslardan başlangıçta ticari sahada birtakım isteklerde bulunarak bazı imtiyazlar kazandılar. Bundan sonra Karabağlı Ermeniler, Ermenistan ve Gürcistan’ın Safevi hâkimiyetinden kurtulmasına dair istek ve planlarını sundular (Orat, Arslan ve Tanrıverdi 2011: 8). Ayrıca Ermeniler nüfus olarak Müslümanlara oranla az oldukları yerlerde devlet kurma isteklerini Rusların desteğiyle sağlayabileceklerine inanmaktaydılar. Çünkü Balkanlardaki bazı milletler bu sayede kendi devletlerini kurmuşlardı. Aynı zamanda Osmanlı sınırlarının kuzeydoğusunda Osmanlı Devleti’ne karşı mücadele eden en büyük güç Ruslardı. Dolayısıyla Ruslar doğuda bir Ermeni devleti kurulabilmesi için yardımcı olabilecek en büyük güçtü. Ruslar ise Ermenilerin bu taleplerinden haberdardı ve onlara dost gibi görünerek kendi politikalarına alet etmeye çalıştı. Ermeniler bazen Rus ordularında görev alıyor, bazen de Osmanlı ordularına karşı Rusya safında casusluk faaliyetlerinde bulunuyorlardı (McCarthy 2008: 127).

Gürcistan bölgesi de bölgedeki Rus çıkarları açısından oldukça önemliydi. Gürcistan, coğrafi konum açısından Rusların Osmanlı sınırına dayanmasını sağlayacak ve Kafkasya’nın önemli bölümlerini böylece kuşatabilecek bir mevkideydi. Bu coğrafyanın dini yapısı da Rusların ilgisini çeken ve işlerini kolaylaştıracak diğer bir husustu. Ruslar, Gürcü Ortodoks Kilisesi’ni Rus Kilisesi’ne bağladı (İpek 1997: 275).

¹⁵Ermeniler konusunda zaman zaman değişen Rus politikaları, Rusların bu milleti çıkarları doğrultusunda kullandığının en güzel misalidir. Örneğin 1896 yılında Rusya tarafından Kafkasya genel valiliğine atanan Prens Grigori Golitsin, Ermenilere karşı geçmişe nazaran oldukça sert ve dışlayıcı bir politika takip etti. Hatta 1898 yılında Çar’a yazdığı raporda:“*Kilise, aydınlar ve Ermeni basınının bağımsız Ermenistan Devleti kurulmasını istediklerini, Eçmiadzin Katoğikos’u ve Sinod’un yetkilerini aştıklarını, Ermeni okullarının kilisenin zararlı etkilerinden kurtarılması ve Rusya Eğitim Bakanlığına bağlanması gerektiği*”ni bildirmiştir. Bu rapor Rusya Devleti tarafından benimsenmiş olacak ki, Ermenilere ait bazı eğitim kurumları kapatılmış ve Ermeni kökenli yöneticilerin bazıları görevden alınmıştır. Zaman zaman Rusya, Ermenilere karşı Müslümanları silahlandırma yoluna dahi gitmiştir (Bilge 2012: 526-527). Tüm bu Rus politikaları, Rusların Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını ve gerektiğinde Müslümanları dahi kendi çıkarları doğrultusunda silahlandırarak bölgede Ruslar dışında baskın bir gücün oluşmasını engellemeye çalıştığını göstermektedir.

Hristiyan-Ortodoks olan Gürcülerle yakınlığını arttıran Ruslar bu sayede onlara nüfuz ettiler. Buna karşılık olarak Gürcüler de Kafkasya’da Ortodoksluğu yayıp Müslümanlığa engel olmak amacıyla Ruslardan yardım istediler (Orat, Arslan ve Tanrıverdi 2011: 8). Böylece Gürcülerin yaşadığı yerlerde emelleri olan Ruslar, Gürcistan’ın Hristiyan halkını kendilerine sadık olarak yetiştirmek için çalışmalar başlatıp bölgeyi askeri harekâtlar ve farklı amaçlar için üs olarak kullanmıştır (İpek 1997: 275).

Rusya, Kafkasya’da kendi çıkarları doğrultusunda kullanabileceğini düşündüğü Ermeniler ve Gürcülerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Ermeniler ve Gürcüler de, bölgedeki isteklerini karşılayabilecek devleti Rusya olarak görmüş, özellikle Osmanlı Devleti’ne karşı Rusya yanında yer almışlardır. 18. Yüzyılın sonlarından itibaren Ermenilerin faaliyetleri iyice artmıştır. Bunun karşılığında, Rusların desteğiyle, 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması’nda Ermenilere yönelik imtiyazlar ilk defa anlaşma maddeleri içerisinde yer almıştır.

1.3. Osmanlı Devleti’nde Göçler ve Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Türk devletlerinin neredeyse tamamında göçebeliğin yeri büyüktür ve bu durum insanların hayatlarını etkileyen önemli bir unsur olmuştur. Hatta Osmanlı Devleti de Türklerin Anadolu’ya gelerek Anadolu’nun Batı bölgelerine yerleşmeleri sonucunda kurulmuş ve buraya gelen insanların Balkanlar ve diğer bölgelere göç etmesiyle büyümüş bir devlettir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, göç ve göçmen meselelerine yabancı bir devlet değildir. Fakat Osmanlı Devleti’nin 18. yüzyıla kadarki göç siyasetiyle bundan sonraki göç siyaseti oldukça farklı olmuştur.

1.3.1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’ne Kadar Osmanlı Devleti’ne Olan Göçler ve Osmanlı Devleti’nin Göç Siyaseti

Malazgirt Savaşıyla Anadolu’ya doğru hızlanan Türk akınları, Moğolların Türkmen halkı sürüklemesiyle daha da artar. Böylelikle başlangıçta Doğu Anadolu’ya yerleşen Türkmenler, Moğol baskısıyla Batı Anadolu’ya göç ederler. Ayrıca İslamiyet’i

yaymak amacıyla Anadolu'nun Batısında ve hatta Balkanlar'da Türk-Müslüman muhâcirleri görmek mümkündür¹⁶.

Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu iskân siyaseti özellikle 14. ve 15. yüzyıllarda Müslüman Türklerin göç ettirilmesinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin iskân siyaseti ile hem yeni fethedilen topraklarda kalıcılık sağlanmış hem de iskân edilen bölge Müslümanlaştırılmıştır¹⁷. Aynı zamanda bu iskân siyaseti sayesinde, göçmenlerin iskân edildikleri o bölgelerin imar edilmesi ve bölge halkının bu sayede bilinçlendirilerek devlete bağlılığının sağlanması da amaç edinilmiştir. Zaman zaman da nüfus yoğunluğu fazla olan veya verimsiz olan topraklardan halk alınarak daha verimli arazilere iskân edilmiş, bu şekilde bölgeler arasında denge de sağlanmıştı. Bu iskân metodunun bir diğer amacı, huzursuzluk çıkaran veya toplumun huzurunu bozan kişi yahut kişileri de buralardan uzaklaştırarak meseleyi çözmekti. Bunun yanında bir de konar-göçer aşiretleri mecburi iskâna tabi tutarak onların yerleşik hayata geçmesini sağlamak, Osmanlı Devleti'nin özellikle genişleme dönemlerinde uyguladığı iskân siyasetinin amaçlarındandı (Babuş2006: 28-30).

Osmanlı ülkesine bazen farklı milletlerden göçler de yaşanmıştır. Bu hususta Romanlardan, Yahudilerden ve az da olsa Afrika'dan Osmanlı'ya yapılan göçlerden bahsedilebilir¹⁸.

Tezimizle daha fazla münasebeti olan ve siyasi sebepler ile Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklarda yaşayan Müslüman halkın türlü eziyet ve zulümlere maruz kalması sonucu yaşanan 18. yüzyıl göçleri ise konunun başında bahsedilen muhaceretten çok daha farklıdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme

¹⁶ Ömer Müftü Barkan (2002: 136), *"Kolonizatör Türk Dervişleri"* adlı makalesinde bu durumu: *"Osmanlı Devleti'nin kuruluş hadisesini Anadolu'dan gelen bir muhaceret-i akvam; daha doğrusu Anadolu'da istikrarını bulamayan bir muhaceret akınının ve toprağa yerleşmek üzere olan bir nevi muhacir göçebelerin temsil ettiği kudretin kendisine yer bulmak için önüne geçen siyasi hudutları yıkıp takatinin yettiği yere, Tuna boylarına ve Arabistan çöllerinin içlerine kadar yayılması hadisesi"* olarak açıklamıştır.

¹⁷ Osmanlı Devleti, bu iskân siyaseti ile hızla artan Türk akınlarını planlı bir şekilde özellikle uç sınır boylarına yerleştirmiştir. Bu sayede onların Osmanlı'ya bağlanmasını da sağlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin bir dünya devleti olmasında büyük öneme haiz olan iskân siyaseti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Babuş 2006.

¹⁸ Osmanlı Devleti kuruluşundan sonra zaman zaman diğer birçok coğrafyadan kendi topraklarına göç almıştır. Yahudiler, Afrikalılar, Romanlar da belli zamanlarda Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Bununla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Erdoğan vd., 2015.

dönemlerinde, fethedilen yerlere iskân edilen Müslüman nüfus, Osmanlı'nın elinde bulundurduğu toprakları kaybederken, anavatan olarak görülen Anadolu'ya dönmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti 19. yüzyılda ülkeyi zor duruma düşüren milliyetçilik isyanları ve ciddi ekonomik sıkıntılarla uğraşırken aynı zamanda bu göç hareketlerine maruz kalmış, 18. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başına kadar göç ve göçmen meseleleriyle uğraşmıştır. Bunu yaparken de göçmenlere yardım etmekten geri kalmamıştır (Babuş 2006: 36).

Osmanlı Devleti'nin sınırlarına yaşanan bu göç dalgalarından ilki, 1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan antlaşma sonucunda Kırım'ın bağımsız olmasıyla başlamıştır. Kırım bağımsız olduktan kısa bir süre sonra da Ruslar Kırım'ı işgal etti. Bölgede Müslüman halkın çoğunlukta olmasına rağmen Ruslar bölgeyi Slavlaştırıp Hristiyanlaştırmaya çalışıyordu. Aynı zamanda yerel halk Ruslar tarafından türlü işkencelere maruz kalmaktaydı. Rusların baskısına maruz kalan halk elde kalan Osmanlı topraklarına göç etti. İlk kitlesel göç 1783'de Kırım'ın ilhakı ile gerçekleşmiştir. Fakat başta halkı göçe zorlayan Ruslar, ekilen toprakların boş kalması yüzünden ekonomik zarara uğrayacakları düşüncesiyle bu göçe izin vermemeye başlamış, ayrıca göç etmeye niyetli 20.000 kişiyi öldürmüştür. Fakat 1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşması ile göçler devam etti. Bundan sonra 1802-1803, 1812-1813, 1828-1829 yıllarında büyük dalgalar halinde göçler süregeldi. Fakat en büyük göçlerden birisi 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra yaşanmıştır (Erdoğan vd., 2015: 121-122).

1853-1856 Kırım Harbi'nden sonra Rusların bölge halkını imha politikası, halkın dinlerine yapılan saldırı, topraklarına el konulması ve bunun gibi sebepler yüzünden Kafkasyalılar göç etmek zorunda bırakılmıştır. Aslında Kafkasyalı halklar Ruslarla mücadele etmişler ve zaman zaman başarılı da olmuşlardır. Fakat bu direnişin simgesi olan Şeyh Şamil¹⁹ 1859 yılında Ruslara esir düşünce Osmanlı topraklarına göçler yoğunlaşmıştır. 1856-1876 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne 1 milyon ile 1

¹⁹ Şeyh Şamil, 1795 yılında doğan, İslamiyet kültürüne göre yetişen biriydi. Şeyh Şamil genç yaşlarda Kafkasya müridizminin en büyük temsilcisi olarak bölgede hem Ruslara hem de Ruslarla işbirliği içinde olanlara karşı savaş açtı. Bu savaşta halkın büyük çoğunluğunu da yanına alan Şeyh Şamil, Rusların bir numaralı hedefi haline geldi. 25 yıl boyunca tam teçhizatlı, donanımlı ve kendinden her bakımdan çok üstün olan Rus ordusuna karşı koyarak Kafkasya'yı savundu. Fakat 1859 yılında Ruslara esir düştü. İmam Şamil sadece Kafkasya'da değil, aynı zamanda Avrupa'da da duyulmuş ve Kafkasya direnişinin simgesi haline gelmişti. Öyle ki 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkasya'da bulunan halk İmam Şamil'in naiblerinden İmam Abdurrahman önderliğinde Ruslara karşı ayaklanmışlardı (Bice 1991: 19-25).

milyon 200 bin arasında muhâcir gelmiştir. Etnik bakımdan çoğunlukla Kırım Türkleri, Nogaylar, Kumuklar, Dağıstanlılar, Çerkezler, Abazalar, Azeriler, Kazanlılar ve çok az da olsa Müslüman olmayan Yahudi, Slav, Kazak ve Gürcüler de Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir (Saydam 2010: 87.93). Gelen göçmenler iskân edilmek üzere Osmanlı topraklarının hemen her bölgesine gönderilmiştir. Bunlardan Tuna Vilayetine gönderilenler 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında tekrar bir göçe maruz kalacak ve çok daha büyük işkenceler göreceklidir.

Osmanlı Devleti'nin son dönem iskân siyaseti ve göç politikasında kapitalizmin de büyük etkileri olmuştur. Bireye verilen önemin değer kazanmasıyla ve yine bireylere verilen temel hak ve hürriyetlerin artmasıyla insanlara yönelik göç politikalarında değişimler yaşanmıştır. Bu sayede 19. yüzyılla birlikte artık insanların göç süreci ve iskânı bireyin kendi iradesine bırakılmaya başlanmıştır. Fakat Osmanlı Devleti, yatırımlar noktasında eksik kalarak işgücüne yönelik ciddi sermaye birikimi olmadığı ve aynı zamanda Avrupa'daki teknolojik gelişmelerden de geri kaldığı için devletin sınırları içindeki nüfus dağılımı da değişkenlik göstermiştir. Osmanlı nüfusu, artık köyden kente doğru yönelmiştir. Dolayısıyla nüfusun dağılımında devletin etkisi azalmış, insanlar artık kendi istek ve arzularının yanında dış müdahalelerden de etkilenmeye başlamıştır (Babuş 2006: 39).

1.3.2.Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Bakışı

Müslüman kimselerin sayıca çok olduğu toplumlarda, göç etme işinin ve göçmenlerin önemli bir yeri vardır. Hz. Muhammed (s.a.v.) Mekke'den Medine'ye hicret etmişti. Burada Mekke ile Medine halkı (Muhâcir-Ensar) arasındaki münasebetler, Müslümanlar arasında göç-göçmen ve ev sahipliği konusunda temel felsefe ve davranışları belirlemiştir. Dolayısıyla bu anlayış zamanla “*Müslüman idareyle yönetilen topraklar, Müslüman olmayanların eline geçerse, buralarda yaşayan Müslümanlar dindaşlarının toprağına göç etmeyi mecburi görür*” şeklinde bir algı oluşturmuştur (Karpas 2013:50).

Osmanlı Devleti, kurulduğu dönemden itibaren hoşgörü politikasını izleyerek insanlara değer veren ve türlü baskılarla bunalan toplulukların sığınakları olan bir yer olmuştur. Bizans'tan kaçanların Osmanlı Devleti'ne sığınması, Avrupa ve Asya mazlum milletlerinin zulüm ve şiddetten kaçarak Osmanlı topraklarına gelmeleri ve Macarların

1718’de Osmanlı’ya iltica etmesi bu durumun örneklerindendir. Yine Alman Luther’in çektiği sıkıntı ve ızdıraplardan sonra “*isterim ki Türkler hemen Roma’yı ve burada yaşayanları ele geçirip esir etsinler*” sözü de Osmanlı Devleti’nin tebası olmayanı dahi kuşatan merhamet ve hoşgörüsünün en güzel delilidir (Saydam 2010: 91).

Osmanlı Devleti, hem kendi vatandaşlarına hem de kendi vatandaşı olmayıp da Osmanlı’ya sığınan insanlara ülkesinin kapılarını açmış ve onlara iyi davranmıştır. Böyle bir durum, Osmanlı Devleti’ne yaşanan göçlerdeki en önemli etkenlerdendir. Çünkü yaşadıkları coğrafyalarda türlü sıkıntılara maruz kalan insanlar, Osmanlı Devleti’nin kendilerini geri çevirmeyeceklerini bilmişler ve buna göre bu bölgelerle bağlarını kopardıktan sonra Osmanlı Devleti’ne göç etmişlerdir.

1.3.3.Muhâcirîn Komisyonlarının Kurulması

Osmanlı Devleti, ilk kurulduğu dönemden itibaren belirli bir göç ve iskân siyaseti izlemiştir. Kuruluş döneminde genelde merkezden dışa doğru olan bu politika, Osmanlı topraklarının kaybedilmesiyle 18. yüzyıl sonrasında tam tersi istikamete dönmüştür. Özellikle Osmanlı Devleti’nin son iki yüz yıllık döneminde devletin elinde kalan topraklara yoğun bir göç dalgası yaşanmış, bu göç dalgası 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ise zirveye ulaşmıştır. Kendine iltica eden Gayrimüslim unsurlara dahi kapılarını kapamayan²⁰ Osmanlı Devleti, özellikle Rus baskısıyla gelen muhâcirleri, geri çevirmemiştir. Dahası, her zaman isabetli ve yerinde olmasa da, onların yerleşmesi, levazımatlarının temini, problemlerin çözümü ve bunun gibi birçok sorunla yakından ilgilenilmiş, bu amaç doğrultusunda çeşitli kurum ve kuruluşlar kurularak göçmenlere yardımcı olunmaya çalışılmıştır. Başlangıçta muhâcirlerle ilgili meseleler Meclis-i Vâlâ’da görüşülmüş ve burada karara bağlanmıştır. Örneğin 18 Ekim 1852 tarihli mazbataya göre, muhâcirlerle miri araziden boş olan yerlerin verilmesi ve göçmenlerin dört-beş yıl vergiden muaf tutulmaları hakkındaki kararbu şekilde alınmıştır (Saydam 2010:95-96).

1853-1856 Kırım Savaşı’yla birlikte Osmanlı Devleti’ne gelen muhâcirlerin sayısı ciddi oranda artmıştır. Kırım civarından gelen muhâcirlerin iskân ve iâşelerinin temini ile Dobruca’ya yerleştirilmeleri konusunda Ticaret Nezâreti, İstanbul’daki

²⁰ 1849 Yılında onbinlerce Macar ve Lehli mülteci Osmanlı Devleti’ne sığınmıştı. Osmanlı Devleti ise kendi ülkesine gelen bu muhâcirlerin iskânı için dahi özel bir komisyon teşkil etmiş ve onlara yardımcı olmaya çalışmıştır (Yılmaz 1999: 588).

görüşmeler için de Şehremâneti görevlendirilmiştir²¹. Fakat Şehremâneti yalnız başına göçmen işlemlerini çözememiştir (Yılmaz 1999: 588-589).

Osmanlı Devleti, göçmenlerin yoğunlaştığı dönemlerde, göçmenlerin ihtiyaçlarıyla ilgilenecek, onların sevk, idare ve iskân işlemlerini yapabilecek komisyonlar kurmuştur. Bu komisyonlar farklı isimler ve hizmetler altında çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bunlardan bazıları Osmanlı Devleti'nin bizzat kendisi tarafından, bazıları da yurt içi ve yurtdışındaki hayırsever insanlar tarafından kurulmuştur. Burada göçmen işlemleriyle alakalı olan komisyonlardan en önemlilerine değinilecektir.

Osmanlı Devleti'ne yönelik yoğun göç hareketleri ve mevcut kurumların göçmenlerin ihtiyacını karşılamada yetersiz kalması sonucu, 5 Ocak 1860 tarihinde ilk Muhâcir Komisyonu kurularak faaliyete geçmiştir. Bu kurum İstanbul'da ve diğer illerdeki göçmenlerin iâşeleri ile iskânlarının temininin yanında devletin ve hayırseverlerin verdiği yardımları da muhâcirlere ulaştıracaktı. Kurumun başkanlığına Trabzon Valisi Hafız Paşa atandı. Ayrıca kuruma çok sayıda memur ataması da yapıldı. Göçlerin azalmasıyla 1865 yılından itibaren muhâcirîn komisyonu bağımsız bir kurum olmaktan çıkmış ve 1875 yılında görevlilerin çoğu başka kurumlara tayin edilmiş, 1877 yılında da kurum tamamen lağvedilmiştir (Yılmaz 1999: 589).

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi başlayınca göçmen işlemleriyle ilgilenmek üzere yeni bir komisyona ihtiyaç duyulmuş, 25 Ocak 1878 yılında Umum Muhâcirîn Komisyonuna bağlı olarak Sevk-i Muhâcirîn Komisyonu kurulmuştur. Bu tarihten sonra da bir dizi komisyon kurularak faaliyetlerini sürdürmüştür. 1880 yılından sonra göçmen sayısı azalınca komisyonun işlevi yavaşlamış ve sonunda 30 Aralık 1894 yılında komisyon lağvedilmiştir. 1897 yılında yapılan Osmanlı-Yunan Harbi sonrasında yeni göçmen grupları Osmanlı topraklarına gelmeye başlayınca Komisyon-ı Âli adıyla yeni bir komisyon oluşturularak bu komisyonun görev ve faaliyetleri devam ettirilmiştir. (Erdal 2011: 136).

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıyla Osmanlı Devleti'ne doğru göçmen akınları tekrar başlamıştır. Bunun üzerine İdâre-i Umumiye-i Muhâcirîn Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon cuma hariç her gün toplanacak ve muhâcirlerin her türlü

²¹ 1860 yılına kadar göçmenlerin iskânı ve diğer işlemleri İstanbul'da Şehremanetine verilmiştir. Diğer vilayetlerde ise Şehremanetine bağlı belediye teşkilatları görevlendirilmiştir. (İpek 1999: 68).

işlerinin halledilmesini sağlayacaktı. Başkan, başkâtip, üçkâtip, evrak memuru, azalar ve dönemin şartlarının gerektirdiği kadar memurlardan oluşan bu kurumun çalışanlarının sayısı 1878'den sonra göçün yoğunluğuna bağlı olarak birkaç kez arttırılmıştır. Aynı zamanda İdâre-i Umûr-u Hesabiye, İdare-i Umûr-ı İskâniyye, Sevk-i Muhâcirîn, Muhâcirin-i Umûr-ı Sıhhiye ve Devâir şubeleri gibi bölümlere ayrılarak da faaliyet gösteren bu kurum, 1894 yılında kaldırılmıştır (İpek 1999: 71-73).

Muhâcirîn Komisyon-ı Âlisi, II. Abdülhamid'in başkanlığında 1878 yılında geçici olarak kurulan bir komisyondur. Devletin genel iskân politikasını tayin eder. Kurulduktan kısa bir süre sonra lağvedilmiştir (Yılmaz 1999: 591).

Muhâcir sayılarının artıp göçmenlerin İstanbul'a akın etmesi üzerine İâne-i Muhâcirîn Encümeni kurulur. Bu komisyonun görevi göçmenlerin iâşelerinin temini ve muhâcirler için gerekli yardımın toplanmasıdır (İpek 1999: 76).

Muhâcirînİâne Komisyonu, halktan muhâcirler için toplanacak yardımları İdâre-i Umumiye-i Muhâcirîn Komisyonuna teslim için 13 Ağustos 1877'de kurulmuştur. 25 Şubat 1878'de lağvedilerek görevleri ve mal varlığı Şehremanetine devredilmiştir (İpek 1999: 76).

93 Harbi sıralarında ordunun ve devletin mali olarak çok kötü durumda oluşu ve halkın da göçmenlere yardım için durumunun uygun olmayışı dolayısıyla 22 Ocak 1878'de Milletlerarası Muhâcirlere Yardım Komitesi kuruldu. Bu kurum İstanbul'daki muhâcirlere yardım için dünya kamuoyuna çağrıda bulunarak yardım topladı ve bu yardımları muhâcirlere aynî ve nakdî olarak ulaştırdı (İpek 1999: 76). Bu yardım kuruluşundan elde edilen gelirlerle 14 fırın işletilmiş, muhâcirlere 3.000.000 tayîn dağıtılmış, göçmenlerden yaralı ve hasta olanlar için 770 yatak kapasiteli 9 adet hastane açılmıştır. Kaynakların azalıp tükenmesiyle bu komite 9 Nisan 1879 yılında feshedildi (Tanrıverdi 2009: 83-84).

Sermaye-i Şefkat-i Osmaniyye (Turkish Compasionate Fund), İngiliz yazar Charles Dickens'in tavsiyesi ile oldukça zengin olan İngiliz Bourdett Coutts öncülüğünde, Şubat 1878'de Londra'da kurulmuştur. Basın araçlarının yardımı ile toplanmaya çalışılan yardımlar İstanbul'a ulaştırılarak, muhâcirlerin ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmıştır (Erkan 1996: 123). Bu komisyon, Londra'da toplanan yardımları Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz elçileri vasıtasıyla ihtiyaç sahibi göçmenlere ulaştırıyordu. Bu cemiyet İstanbul'da muhâcirlere günde 10.000 tayinat dağıtmış ve

ayrıca Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin kurduğu Kadın Muhâcirîn Hastahanesinin de masraflarını üstlenmiştir (Tanrıverdi 2009: 84).

Osmanlı Devleti sınırlarına gelen Müslüman göçmenler için gerekli olan arazi tedariki, iskân işlemleri, göçmenlerin sevk ve nakli gibi faaliyetleri yürütmek amacıyla II. Abdülhamid başkanlığında 22 Şubat 1899 yılında Muhâcirîn-i İslamiyye Komisyonu kurulmuştur. Yaklaşık on yıl faaliyet gösteren bu komisyonun, 1908 yılında lağvedildiği tahmin edilmektedir (Taşbaş 2011: 150-153).

İade-i Muhtelit Komisyonu, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından ateşkes sağlandıktan sonra, savaş sırasında Osmanlı topraklarına göç edenlerden bazılarının Rumeli'ye dönmek istemesi üzerine kurulmuştur. Bu komisyonun vazifesi, Rumeli'ye dönmek isteyen bu insanların tekrar Rumeli'ye naklini gerçekleştirmektir (Oğuzoğlu 2015: 576).

Göçmenlere yardım amacıyla kurulan bu komisyonların çoğu, Osmanlı Devleti'nin ve özellikle de II. Abdülhamid'in yardımlarıyla kurulmuştur. Devletin desteğini alan bu komisyonlar, yaşadıkları coğrafyalardan göç ederek Osmanlı topraklarına sığınan insanlara yardımcı olmuşlar ve bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuşlardır. Bununla birlikte bu komisyonların çoğu kısa süreli olmuşlar, göçmenlerin yoğun olarak geldikleri zamana göre kurulmuşlar ve göçmenler azalınca lağvedilmişlerdir. Osmanlı Devleti genel göç ve iskân politikasını bu kurumlar üzerinden gerçekleştirmeye çalışmıştır.

1.4.1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi

Rusya ile Osmanlı Devleti'nin çıkarları Balkanlar, Orta Asya ve Kafkasya'da kesişmektedir. Bu yüzden iki devlet arasında 17. ve 19. yüzyıllar arasında 8 büyük savaş olmuştur. 1877-1878 Harbi ise sonuçları bakımından değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında en büyük son savaştır.

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldan itibaren duraklayıp zamanla güç kaybetmesine karşın Ruslar hızla kuzeyde güçleniyor ve Osmanlı Devleti ile boy ölçüşecek büyüklüğe geliyordu. Sıcak denizlere inme hedefini Osmanlı toprakları üzerinden gerçekleştirmek isteyen Ruslar, daha kuruluş aşamasında kendilerine İstanbul'u hedef seçmişlerdi (Kurat 1990: 1).

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda denge politikasını uygulamaya koymuş ve bunun başarılı sonuçlarını görmüştü. Nitekim 1853-1856 Kırım Savaşı²² ile birlikte Osmanlı Devleti Rusya konusunda biraz olsun nefes almıştı. Çünkü Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı olan mücadelesinde Osmanlı'nın yanında yer almış, hem de Osmanlı'yı kâğıt üstünde de olsa Avrupalı bir devlet olarak kabul etmişti (Armaoğlu 2006: 691). Fakat şimdiki durum çok hızlı ve Osmanlı Devleti aleyhine gelişmişti. Özellikle Rusların aktif dış siyasetiyle Osmanlı Devleti yalnızlaşıyor; Almanya²³ ve Rusya birlikte hareket ediyordu (Sander 2010: 313). Avusturya²⁴ genelde tarafsız olmaya çalışıyordu. İngiltere Rusların bölgede güçlenmesini, kendi sömürgelerine giden yolun güvenliğinin tehlikeye düşmesi olarak görüyor ve bu yüzden Osmanlı taraftarı bir politika izliyordu. İran ise, zaman zaman bazı devlet adamlarının tutumuyla Osmanlı lehine bir tutum sergilemişse de çoğunlukla Rusya'nın yanında yer almıştı (Yapıcı 2012: 330-331).

Rusya Balkanlardaki Slavlaştırma mücadelelerine, Avrupa'daki koşullardan da faydalanarak tüm hızıyla devam ediyordu. 1875 yılında Rusya'nın desteğiyle Hersek'e bağlı Nevesin kazasında başlayan isyan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'a yayıldı. Osmanlı Devleti'nin bu isyanı bastırmasıyla sonuçlanan olaylar Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne ültimatom vermesiyle devam etti. Daha sonra Rusya 19 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti²⁵ (Karal 2011: 40).

²² Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve yıkmak üzerine çıkarttığı bu savaşta Fransa ve İngiltere Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştı. Avrupalı Devletlerin böyle bir politika benimsemelerinin nedeni; Rusya'yı Avrupa'dan uzak tutmak ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını önlemektir. Bu amaç doğrultusunda İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti yanında savaşa girmişlerdir (Sander 2010: 307).

²³ Almanya, siyasi birliğini 93 Harbi'nin hemen arefesinde tamamlamış ve bu anlamda kendisine iktisadi ve ticari alanda yardımcı olabilmesi için Rusya ile anlaşma yapmıştır. Bu sırada Osmanlı ile Rusların siyasi gerginliği artınca Almanlar Rusların yanında yer almış, hatta onlara askeri mühimmat, elbise, giysi gibi araç-gereçlerle yardımcı olmuştur. Böylece Almanya, Avrupa'da Fransa ve İngiltere gibi güçlü devletler karşısında kendine taraftar olarak Rusya'yı seçmiştir. Böylece Almanya, Avrupa'daki dengeleri kendi lehine çevirmeye çalışmıştır (Yapıcı 2012: 227-330).

²⁴ Avusturya, Osmanlı Devleti gibi çok uluslu ve milliyetçilik akımları gibi çeşitli nedenlerden dolayı dağılma sürecine girmişti. Balkanlarda Osmanlı aleyhine genişlemek gibi bir ana siyaseti de olmasına rağmen Avusturya, 93 Harbi'ne müdahil olmaktan kaçınacaktı. Dolayısıyla savaşın başlama sürecinde ve sonrasında tarafsız kalacaktı. Macaristan ise Osmanlı yanlısı bir politika izlemiş ve Osmanlı lehine gösteriler düzenlemişti (Yapıcı 2012: 330-331).

²⁵ Savaş başladığında Osmanlı ordusunun durumu çok da iyi sayılmazdı. 390.800 Balkanlarda, 101.100 Doğu Anadolu'nun kuzeyinde ve kalan kısmı da Anadolu'da olmak üzere Osmanlı ordusunun toplam sayısı 490.000 civarındaydı. Ruslar ise 410.000 kişilik orduya sahipti. Fakat savaş sırasında Romanya ve Sırbistan da Ruslar'a destek sağlayacaktı (Karal 2011: 44). Osmanlı ordusu, sayıya nispeten silah bakımından daha iyiydi, fakat tecrübeli ve eğitilmiş asker ile mürettebat sıkıntısı vardı (İpek 2002: 11-13).

Yeni Umum Balkan Komutanı Süleyman Paşa, Ruslarla ilk karşılaşmasında başarılar kazandı. Yine bu anlamda Gazi Osman Paşa da Plevne’de Rusları hem zarara sokmuş hem de bir hayli oyalamıştı²⁶. Fakat Plevne müdafaası başarısız olunca Sırp Osmanlı Devleti’ne harp ilan ettiler ve Ruslar da Balkanların içlerine doğru ilerledi. 20 Ocak 1878’de ise Rus orduları Edirne’ye girdi (Kartal 2011:48-52).

1.4.1. Kafkas Cephesi

Osmanlı Devleti, Kafkas Cephesi’nde olası bir Rus taarruzuna karşı savunma savaşını tercih etmişti. Savunma savaşı dışında kayda değer bir plan yapılmamıştı. Osmanlı Ordusu Kars, Ardahan, Erzurum ve Batum’un coğrafi özelliklerinden de faydalanarak Rusların taarruzunu durdurmaya çalışacaktı. Nüfusun çoğunluğu Müslüman olan Dağıstan halkından müteşekkil bir çeteye de Rusların geri hattının güvenliği zedelenerek her türlü düşman savaş araçları izale edilecekti²⁷. Ruslar ise daha harp başlamadan üç yıl önce savaşın hazırlıklarını yapmıştı. Rusların Kafkas cephesindeki ana hedefi Erzurum’un ele geçirilmesi ve böylece Anadolu’nun içlerine inilmesiydi. Fakat harp başladığında Ruslar bu amaçlarında birtakım değişikliklere gittiler (Kartal 2011: 52-53) Ruslar Karadeniz’e hâkim olmadan Doğu Anadolu’da hâkimiyet kuramayacağını, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve hatta 1853-1856 Kırım Savaşı’nda görmüşlerdi. Bu yüzden Ruslar bazı kuvvetleri sahil korumasıyla görevlendirerek Osmanlı üzerine dört istikametle yürüdü. Birincisi Kütayis’den Karadeniz kıyısıyla Batum’a, ikincisi Ahıska ve Ahılkelek’den Ardahan’a, üçüncüsü Gümrü’den Kars’a ve dördüncüsü Erivan’dan Doğu Beyazıt’a kadar uzanıyordu. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Osmanlı Devleti bu Rus saldırılarına karşı savunma savaşını tercih edecekti. Osmanlı Devleti tüm bu bölgelerin savunması için kurulan orduya Şark

²⁶ Plevne, savaşın adeta kilit noktası olmuştur. Ruslar, birkaç kez Gazi Osman Paşanın kuvvetlerine nispeten ezici üstünlükleri olmasına rağmen giriştikleri Plevne taarruzlarından eli boş döndüler. Fakat daha sonra Plevne’yi kuşatıp Osman Paşayı dışarıdan gelebilecek her türlü yardımdan men ettiler. Bundan sonra Osman Paşa, diğer ordu erkânıyla irtibat kuramaması ve İstanbul’daki paşaların savaşı yanlış yönlendirmeleri neticesinde teslim olmaya mecbur kaldı. Osman Paşa’nın teslim olmasıyla da savaşın seyri Rusya lehine dönmüştür (Kartal 2011:47-53).

²⁷ Özellikle Sohum bölgesine yapılan harekatta bu taktik kullanılmaya çalışıldı. Batum’dan yola çıkan Osmanlı filosu, içerisinde Kafkas halkının önde gelen isimleriyle birlikte 1.000 kadar Kafkas göçmen halkı da yanına alarak Sohum’a çıkartma hareketi düzenledi. 3.000 gönüllünün de katılımıyla beş saat süren muharebenin ardından gönüllü kuvvetler Sohum’a girdiler (Yapıcı 2011: 111). Bunun yanında bazı Osmanlı paşaları da Kafkasya’ya gönderilerek halkın Ruslara karşı isyan etmesi sağlanmaya çalışıldı (BOA, Y. EE, nr.: 84/110). Bu sayede Osmanlı Devleti, Rusya’nın geri hattında karışıklıklar çıkartarak Rus ordusunu bölmeyi ve Kafkas cephesinde zorda bırakmayı amaç edinmişti. Fakat Osmanlı ordusu hedeflerine tam olarak ulaşamadı.

Ordusu adını verdi ve komutanlığına da Ahmet Muhtar Paşayı atadı. Fakat Batum'dan diğer illere ulaşım sıkıntısı olduğundan burada Derviş Paşa komutasında müstakil bir birlik oluşturuldu (Orat, Arslan ve Tanrıverdi 2011: 90).

Savaş başladığında Osmanlı Kafkas Orduları zaman zaman Ruslar üzerine taarruz etmek için uygun zemin bulmuşlarsa da bunu yapamadılar ve savunmada kaldılar²⁸. Neticede Ruslar Ardahan'ı kuşattı ve 17 Mayıs 1877'de, içerisinde askeri mühimmat, gıda malzemeleri ve esirlerle beraber şehri işgal etti (Karal 2011: 53-54). Ardahan'ın kaybedilmesi stratejik açıdan Ruslara üstünlük sağladı. Çünkü Ardahan; Kars, Erzurum, Batum, Ahıska ve Ahılkelek'e giden yolların bağlantı noktasındaydı. Doğu Beyazıt da ani bir baskınla düşman eline geçince Kars ve Erzurum iyiden iyiye tehdit altına girmişti (Orat, Arslan ve Tanrıverdi 2011: 91).

Ahmet Muhtar Paşa, Kars civarında dağınık halde bulunan Osmanlı birliklerini Kars'ta toplayarak bölgeyi savunmayı teklif etmesine rağmen İstanbul'daki harp yönetimi bu öneriyi kabul etmedi. Ruslar ise önce 14 Ekim'de Osmanlı ordusunun sağ kanadını kuşattı. Daha sonra buradaki 2 ferik, 5 liva, 2.520 subay ve 6.500 er cephanesiyle beraber Ruslara teslim olmak zorunda kaldı. Muhtar Paşa bundan sonra ordunun büyük kısmını Kars'a çekti ve kendisi de Erzurum'un doğusunda düşmanı müdafaa karar verdi. Rusların yoğun top atışı karşısında etkisiz kalan Osmanlı kuvvetleri dağılarak Erzurum'a çekildi. Burada toparlanıp takviye edilen Osmanlı birlikleri bölge halkının da desteğiyle Erzurum'u müdafaa ettiler. Bu müdafaa sonucu düşman Aziziye Tabyasından atıldı. Fakat Ruslar Erzurum-Kars yoluna hâkim olduklarından Kars'ı daha şiddetli bir şekilde muhasara ettiler ve neticede Kars Rusların eline geçti. 19 Kasım 1877'de 5 paşa, 800 subay ve 17.000 er silahlarıyla düşmana teslim oldu. Bundan sonra ise Ruslar kış geldiği için Erzurum muhasarasını ertelemek zorunda kaldılar (Karal 2011:56-57).

²⁸ Şark Ordusu İstanbul'dan yönetiliyordu ve bu durum ordunun hareket kabiliyetini çok kısıtlıyordu. Aynı zamanda İstanbul'dan Ahmet Muhtar Paşa'ya gelen emirde hiçbir şekilde taarruz yapılmaması, yalnızca savunma savaşı yapılması ve Osmanlı ordularının bulunduğu yerde tutunarak bir karış toprak dahi vermemesi isteniyordu (Arif 2014: 186-187). Ahmet Muhtar Paşa'ya verilen emirler doğrultusunda, Osmanlı Kafkas Ordularının savunma savaşıyla başa yapabileceği bir şey yoktu. Dönemin iletişim şartları ve Ahmet Muhtar Paşa'ya verilen emirler düşünüldüğünde; Kafkas Ordularının hareketsiz bırakıldığı ve tek yönlü savaşa mecbur edildiği görülmektedir. Zaman zaman Rus Ordusunu zayıf anında yakalayıp taarruz etme fırsatı doğmuşken Kafkas Orduları bundan men edilmiştir.

1.4.2. Ayastefanos Antlaşması (Yeşilköy) (3 Mart 1878)

Ruslar Edirne'yi alıp İstanbul'u tehdit etmeye başlayınca Osmanlı Devleti ağır mütareke şartlarını kabul etmek zorunda kaldı (Karal 2011:62-64). Buna göre; Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsız oluyor, Bulgaristan ise Osmanlı'ya vergiyle bağlı kalırken sınırlarını Tuna'dan Ege Denizine kadar genişletiyordu. Yine Bosna-Hersek ve Ermenistan'da ıslahatlar yapılacak, Ermeniler; Kürtlere ve Çerkeslere karşı korunacaktı²⁹ (Armaoğlu 2010: 739).

Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı Devleti açısından oldukça kayda değer maddeler içermektedir. Ancak bu tez çalışmasıyla ilgili olarak şu iki madde çok önemlidir:

1. Başlangıçta 1 milyar 410 milyon ruble olarak belirlenen savaş tazminatının, daha sonra Osmanlı maliyesinin dikkate alınmasıyla 1 milyar 110 milyonundan vazgeçilmişti. Fakat buna karşılık Batum, Kars, Ardahan, Eleşkirt ve Doğu Beyazıt Ruslara bırakılıyordu (Armaoğlu 2010:739). Bu bölgelerde yaşayan halkın çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla yaşadıkları bu topraklar Ruslar'ın eline geçince buradaki Müslüman halkın çoğunluğu göç hareketlerine başlayacaktı.

2. Ruslara terk edilen topraklardaki ahali istedikleri takdirde buralardan başka yere göç edebileceklerdi. Göç etmek isteyenlere üç yıl süre verilecek, göç etmezlerse Rus tebaasından sayılacaklardı (Orat, Arslan ve Tanrıverdi 2011: 102). Bu maddeyle de eski Osmanlı topraklarından yaşanacak göçlerin önü açılmış, bu göçlere yasal zemin hazırlanmıştı. Rus tebâsına girmek istemeyen ahali de göç yolunu tercih edecekti.

Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin çok ağır bir darbe aldığı kesindir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki varlığı artık sona gelmiş, bu antlaşma ile Balkanlardaki Osmanlı toprakları ikiye ayrılmıştır. Ayrıca bazı bölgelerde ıslahat yapılması adına verilen sözlerin de Osmanlı Devleti'ni iyiden iyiye zora sokacağı bellidir. Rusya için ise bu antlaşma yıllarca uğraştığı Slavlaştırma politikasının en büyük ve kesin sonucudur denilebilir. Ruslar bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin

²⁹ Osmanlı ile Ruslar ateşkes antlaşması yaptıklarında Ermenilere dair bir şeyler konuşulmamıştı. Fakat Ayastefanos Antlaşması'nda bazı Ermeni ileri gelenlerinin de faaliyetleri ile Sivas, Muş, Van ve Erzurum'da Osmanlı Devleti ucu açık bir şekilde Ermenilere reform konusunda söz vermişti (Armaoğlu 2010: 739).

kalbine kadar yerleşmiş ve askeri anlamda Osmanlı karşısındaki gücünü ve zaferini ispatlamıştır.

Ayastefanos Antlaşması'nın Balkanlarda ve Avrupa'daki yankıları Rusya lehine gözükmüyordu. Avrupalı devletlerin ve Balkan milletlerinin büyük kısmı anlaşma şartlarından memnun değildi ³⁰ . Avusturya'nın Ayastefanos Antlaşmasını bir konferansta görüşme teklifi, bu antlaşmayı kabullenemeyen devletler tarafından kabul edildi. Aynı zamanda İngiltere ve Avusturya'nın harp hazırlıklarına girişmeleri Rusları ürküttü ve yeni bir harbe girecek gücü olmadığından bu konferansın toplanmasını kabul etti (Kartal 2011: 64-69).

1.4.3. Berlin Kongresi ve Berlin Antlaşması (13 Haziran 1878)

Kongreye 1856 Paris Antlaşması ve 1871 Londra Antlaşmasını imzalayan devletler üye gönderdiler. Prens Bismarck daha antlaşma yapılmadan Osmanlı Devleti'ne şunları söyleyerek durumu özetliyordu:

“Bugünkü durumu sizden saklamak istemem, kongrenin Osmanlı Devleti için toplandığı zannına kapılarak kendinizi aldatmayınız. Osmanlı ile Rusya arasında yapılan Ayastefanos Antlaşması, Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunur bazı maddeleri ihtiva etmeseydi olduğu gibi bırakılırdı. İşte bu menfaatlerin uzlaştırılması için bu kongre toplanmıştır” (Kartal 2011:75).

Bu açıklama ile Bismarck, kongrenin Osmanlı Devleti'nin menfaatiyle sonuçlanmayacağını söylemiştir. Aynı zamanda kongrenin neden toplandığını da belirtmektedir. Bu kongre ile Avrupalı devletler kendi menfaatleriyle kesişen maddeleri görüşmek üzere toplanmışlardır. Sonuçları da yine kendi çıkarları doğrultusunda olmuştur.

Berlin Kongresi'nde özetle şu kararlar alınmıştır: Bulgaristan'ın sınırları çok daraltılıyordu, Bosna-Hersek Avusturya'ya bırakılıyordu. Karadağ bazı kısıtlamalarla beraber bağımsız bir devlet oluyordu ve Sırbistan'la beraber Osmanlı Devleti'nin

³⁰ Tamamen Rus çıkarlarına göre hazırlanan bu antlaşmada, Sırbistan, Romanya, Yunanistan ve Arnavutluk pek memnun değildi. Kendileri için düşündükleri toprakları ele geçirememeleri onların sevinmesine mani olmuştu. Avusturya, Orta ve Güney Avrupa'da kaybettiği toprakları Balkanlarda telafi etmek istemişti. Fakat Rusya, Ayastefanos Antlaşması ile bu duruma izin vermediğini gösterdi. Ayrıca Rusların sıcak denizlere inme noktasındaki bu büyük adımı ve Balkanlar'daki hâkimiyetini iyice genişletmesi, İngiltere'nin Hindistan ve doğu ticareti açısından oldukça tehlikeli olarak görülmekteydi (Kartal 2011: 66-69).

borçlarının bir kısmını üzerine alıyordu. Ruslar ise Eleşkirt ve Doğu Beyazıt'ı Osmanlı'ya geri verecekti. Diğer maddeler genel olarak Ayastefanos Antlaşması ile benzer nitelikteydi (Armaoğlu 2010: 745-746).

Böylece büyük devletler, bu antlaşmayla kendi çıkarlarına göre toprak taksimatını yapmışlardı. Ayrıca Berlin Konferansı öncesinde bazı devletler arasında gizli anlaşmalar imzalanarak Osmanlı Devleti'nin toprakları paylaşılmaya çalışılmış, bu durum kendini, bu konferanstan kısa bir süre sonra Kıbrıs ve Tunus örneklerinde göstermişti. Böylesi bir durum da sömürgeci devletler için Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılması adına bir fikir oluşturmuştu. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü de büyük devletlerin garantörlüğünden çıkıyordu.

Sonuçları itibariyle bakıldığında, 287.510 kilometrekare toprak kaybedilen Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti, parçalanma ve dağılma dönemlerinden en çetinine girmiştir. Berlin Kongresi'nden sonra özellikle Balkanlarda oluşan dengesizlik ve adaletsiz düzen de ayrıca yeni savaşların habercisi olmuştur (Armaoğlu 2010: 750).

Osmanlı Devleti'nin Kuzeydoğu bölgesinde de önemli sınır değişiklikleri olmuştur. Aslında savaşta kaybedilmeyen, Ahmet Muhtar Paşa'nın gayretleri ve bölge halkının verdiği destekle savunulan yerler Berlin Antlaşması ile Ruslara verilmiş ve böylece Ruslar Batum, Kars ve Ardahan gibi yerleri alarak bölgede hâkimiyetini arttırmıştır. Yıllarca Osmanlı toprakları olan bu coğrafyanın Rusların eline geçmesi bölge halkını oldukça üzmüştür. Bu duruma, türlü baskı ve eziyetler de eklenince ahali çareyi Osmanlı topraklarına göç etmekte bulmuştur.

II. BÖLÜM

2. KAFKASYA'DAN YAPILAN GÖÇLER VE OSMANLI DEVLETİ'NİN GÖÇ SIRASINDAKİ TUTUMU

19. Yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti'nin toprak kaybı hızlanmıştı. Kaybedilen topraklarda yaşayan özellikle Müslüman halk, başka bir devletin egemenliğinde yaşamak istemediğinden yoğun bir şekilde Osmanlı Devleti topraklarına doğru göç hareketlerine başladı. Bu durum da Osmanlı Devleti'nin göçmenlerle alakalı belli bir siyaset izlemesini ve bazı uygulamaları gerçekleştirmesini mecbur kılmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonuçlarının Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu'da çeşitli yönlerden çok büyük etkileri olmuştur. Savaşların sonuçları genelde toprak kayıpları-kazanımları veya savaşların sonlarında kazanan-kaybeden tarafın eksikliği-fazlalığı gibi ölçütlerle değerlendirilse de bu tarz yıkımların sonuçları aslında çok daha büyük olmaktadır. Savaşı yaşayanlar, savaşın içinde bizatihi bulunanlar ya da ülkenin o günkü yönetiminde olanlar için bu sonuçlar çeşitlenebilir. Fakat savaşın en büyük etkisi, savaşın yaşandığı bölgede yaşayan sivil halk tarafından hissedilir. Çünkü gündelik hayatını yaşayan bu insanların nerdeyse hepsi savaştan habersiz olarak yaşarken birden kendilerini savaşın, ölümlerin, hiçbir insani değer kabul etmeyen strateji ve politikaların içerisinde bulurlar. Bu tarz muamelelere maruz kalan sivil halk, zaman zaman kendilerine yapılanlara dayanamayıp yaşadıkları coğrafyadan göç etmek zorunda kalırlar. Fakat onların problemleri, yaşadıkları topraklardan ayrılarak başka yerlere göç etmekle bitmeyecektir. Hazırlıksız olarak yakalandıkları bu süreçte sivil halk birçok sıkıntıya maruz kalacaktır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında ve sonrasında hem Balkanlar'da hem de Kafkasya'da yaşayan insanlar bahsettiğimiz göç sürecini bizzat yaşamışlardır. Savaş sırasında ve savaştan sonra Rusların bölgede yaşayan halka karşı uyguladığı baskı, ele geçirdiği ve kışkırttığı Sırp, Bulgar, Kazak çeteleri ve buna benzer yerel etnik unsurların özellikle bölgede yaşayan Müslüman halka karşı yaptığı katliamlar ile Rusların bölgedeki iskân ve göç politikası insanları göçe zorlamıştır. Dolayısıyla özellikle etnik ve dini sebeplerden dolayı, 93 Harbi sırasında ve sonrasında Balkanlar ve Kafkaslar'da yaşayan, çoğunluğu Müslüman olan kimseler bu coğrafyalardan göç kararı almışlardır.

2.1 Kafkas Halklarını Göçe Zorlayan Sebepler

Ruslar iki asra yakın bir süre Kafkasya'yı işgal etmek ve burada egemenlik kurmak için mücadele ettiler. Kendi egemenliklerini kurmak için uğraş verdikleri bu topraklarda yaşayan halk ise bağımsız olarak yaşamaya, herhangi bir devletin boyunduruğu altına girmeden özgür bir şekilde hayatlarını devam ettirmeye alışkındılar. Hatta Osmanlı Devleti Kafkasya'da 16. yüzyıldan itibaren bulunmuş olsa da bu durum Osmanlı için de geçerlidir. Nitekim bölge, Osmanlı Devleti'nin toprakları olarak görülmüş ve Kafkas halkları Osmanlı Devleti'ni üstün güç olarak kabul etmişler de, çoğu uygulamada Osmanlı egemenliği kıyı ve güney bölgelerinden ötede baskın bir şekilde görülmemekteydi (McCarthy 2012: 35).

Kafkasya halklarının büyük kısmı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştı. Bu halklar tabiatları neticesinde Ruslar'a karşı çetin mücadeleler verdiler. Abhazlar, Çerkezler, Çeçenler, Acarlar, Dağıstanlılar, Karapapaklar ve hatta bazı Kürt aşiretleri Rusya'ya karşı ayaklanmışlardı. Kafkasya'nın yerel halkı giriştiği bu mücadelelerde vur-kaç taktikini uygulayarak Ruslara ağır kayıplar verdirmişlerdir. Osmanlı Devleti de zaman zaman Kafkasya halklarını, savaşta gönüllülerden birlikler oluşturma ve Ruslara karşı topyekun mücadele etmeye teşvik etmişti (Erkan 1996: 17-21). Dolayısıyla Ruslar 93 Harbinden galip çıkarak Kafkasya'ya hâkim olunca, bu bölgede kendi geleceklerini tehdit eden ve amaçlarını sekteye uğratabilecek bu insanları göçe zorlayacaktı. Hatta Berlin Antlaşması'nın 21. maddesine göre Rusya'ya bırakılan bölgelerde yaşayan halk, başka yerlere giderek oralarda oturmak istedikleri takdirde mülklerini satıp göç etmekte serbest olacaklardı.

Bu durumda kendilerine bu sözleşmelerin tasdik tarihinden itibaren üç sene mühlet verilmişti. Söz konusu mühletin bitiminde mülklerini satmayıp yaşadıkları yerleri terk etmeyenler Rus tâbîyetinde kalacaklardı (Erkan 1996: 23).

Ruslar özellikle Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan ve Müslüman olan Kafkas halkının göç etmesini arzuladığından bunun yolunu açıyor ve bunu sağlamak için de gerekli kolaylığı gösteriyordu. Yukarda geçen Berlin Antlaşması'nın 21. maddesi bunun en belirgin göstergesidir. Bu sayede Ruslar Kafkasya'da veya Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklarda yaşayan halk için uluslararası düzeyde resmi olarak göçün yolunu açmıştır.

2.1.1. Rus Baskısı

Ruslar kendi devlet ideolojileri için Kafkasya'yı ciddi öneme haiz görüyorlardı. 18. Yüzyılın sonlarından itibaren ve özellikle 19. yüzyılda Ruslar, Kafkasya'da egemen olmaya başladılar. Bölgedeki temel Rus politikası, bölgede çoğunluğu oluşturan Rus yayılmacılığını tehdit ederek bununla kıyasıya mücadele eden Müslüman halkı ya göç ettirmek ya da öldürmektir. Böylece dağlarda yapılacak askeri seferlerin neden olduğu çok sayıda para ve insan kaybının da önüne geçmiş olacaklardı (Kaya 2015: 416-417).

Ruslar işgal ettikleri yerlerdeki halkı göç ettirme politikasını Kırım'da keşfetmişlerdi. Bölgedeki Rus egemenliğini zedeleyeceğini düşündükleri Müslüman unsurları göç ettirmek bazı Rus siyasetçiler için temel politika halini almıştı. Fakat bazı Rus politikacıları Kırım Türklerinin gitmesinden kaynaklanacak bir takım sosyo-ekonomik kayıptan, özellikle de toprakların boş kalmasıyla yaşanacak üretim kaybından korkarak bu tarz bir politikanın karşısında durmuşlardı. Fakat Kırım'da, Müslüman ahali göç etmeye başladıktan sonra ve göç edenlerin yerine Rus asilzadeleri yerleştirilmeye başlanınca Kırım Tatarlarının yerinin rahatlıkla doldurulacağı anlaşıldı. Hatta Rusya'nın Kırım bölgesindeki bu uygulaması sonucunda Kırım, Slavik Rusya'nın önemli bir merkezi ve bu politikanın uygulama yeri olmuştu. Bunun üzerine Ruslar bu yöntemi tüm Kafkasya'da uygulamaya karar verdi. Bundan sonra Ruslar, daha önce Kırım'da ve aynı tarihlerde Balkanlar'da³¹ yaptıkları gibi, Osmanlı Devleti'nin doğu

³¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında türlü işkence ve baskılara maruz kalarak Kafkasya'dan göç edenlerle ilgili kayıtlar, 1853-1856 Kırım Savaşı ve 1912-1913 yıllarında yapılan Balkan Savaşları'nın sırasında ve sonrasındaki göçlere göre oldukça azdır. Fakat Kırım Savaşı'nın

hattında ve Kafkasya’da katliam, zorbalık, halkın mal ve canına tecavüz ve türlü işkencelerle insanları mecburi göçe tabi tutmak gibi farklı eziyetler yaptılar.

Ruslar, 93 Harbi’nden sonra Kafkasya’da, 1838 yılında Petersburg’da kurulan Kafkas Komitesi’nin kararlarını uygulamaya başladılar. Bu uygulamanın esas amacı, Kuzey Kafkasya’da yaşayan halkın üçte birinin anayurtlarından göç ettirilmesi ve onlardan boşalan arazilere de Rus-Kazak köylülerinin yerleştirilmesi idi. Bu durumu Rus yazar R.A. Fadayev “Kafkasya Mektupları” adlı eserinde şu sözlerle anlatmaktadır:

“Sonradan gelişmelerin de teyit ettiği gibi projenin uygulanmasıyla dağlıların çoğunluğunun Rus Çarına biat etmeyerek Osmanlı Devleti’ne gidecekleri tahmin ediliyordu. Kitleler halinde sürülen Kafkasyalı yerli halk, Karadeniz kıyılarına sevk ediliyor ve zorla gemilere bindirilerek Anadolu’ya doğru yola çıkarılıyordu” (Bice 1991: s. 46).

Fadayev’in sözlerinden anlaşılacağı üzere Ruslar, halkın baskı ve zorbalıkla Ruslara biat etmeyeceğini biliyordu. Zaten Rusların hedefinde, Kuzey Kafkasya’da kendisine itaat etmeyen halkın buradan göç ettirilmesi ve yerine kendi çıkarları doğrultusunda Rus Kazaklarının yerleştirilmesi vardı. Bu amaç doğrultusunda Ruslar, Kafkasya’da yaşayan halkı zorla bu coğrafyadan göç ettirdi. Dolayısıyla bazı Rus kaynaklarında yer alan göçlerin Türklerin tamamen kendi istekleriyle, hiçbir baskı ve etki altına girmeden yapıldığına dair yazılanların doğru olmadığı açıktır.

İnsanları anayurtlarından kaçırabilmek için Müslüman halkın köyleri yağmalandı, otlaklarına ve sürülerine zarar verildi. Yerleşim yerleri basılarak insanlar katledildi. Yani Rusların eskiden beri uyguladığı zorunlu göç uygulaması ile halka göç etmekten başka çare bırakılmadı (McCarthy 2012: 37).

Ruslar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında halka eziyet etme ve onları göçe zorlama geleneğini bırakmadılar. Direnmeden teslim olan askerleri öldürerek, Ardahan ve Kars gibi ele geçirdikleri Osmanlı beldelerini yağma edip halka

devamında Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan yaşayan yerli halka ve göçmen halka aynı devletler tarafından yapılanlar, 1877-1878 yıllarından sonra Osmanlı Devleti sınırlarına göç eden muhacirlerin çektikleri sıkıntılarla ilgili bize fikir vermektedir. Konumuz haricinde olan fakat Rusların baskı ve zulümleri ile alakalı önemli örnekler veren çalışmalarla ilgili bkz.: Saydam 2010, İpek 1999, Habiçoğlu 1993, Kanat 2011.

türlü eziyetler ederek tutsaklara kötü davranarak ve hatta bazen esirleri öldürerek Müslüman halka baskı yaptı. Böyle olunca da bölge halkı Ruslardan korkup çareyi buralardan göç etmekte buldu. Örneğin Ruslar Erzurum’u ele geçirince halk endişeye kapıldı ve Trabzon’daki İngiliz konsolosu 1878 yılı yaz sonuna kadar 6.000 kişinin buradan kaçtığını, böyle devam ederse geriye kalanların da çoğunun gideceğini rapor etti (McCarthy 2012: 120).

Rusların halkı korkutup kaçırttıklarıyla ilgili olarak, Rus ordusu subayı olan ve bölgede yapılan birçok savaşa katılan Tolstoy şunları söylemektedir:

“Köylere gece vakti baskın vermek adet olmuştu. Çünkü o saatte yakalanan kadınlar ve çocuklar şaşkınlıktan kaçacak zaman bulamıyordu. Böylece ikili üçlü gruplar halinde evleri zorlayan Rus askerlerinin gecenin karanlık örtüsü altında yaptıkları o kadar feciydi ki hiçbir resmi harp yazarı bunları kaleme alacak gücü kalbinde bulamazdı” (McCarthy 2012: 36-37).

Ruslar, savaş sırasında yaşadıkları olumsuzlukları halktan bilmişlerdi. Dolayısıyla savaş ilerleyip de yeni yerler aldıklarında, ele geçirdikleri bölge halkını katletme yoluna da gitmişlerdir. Örneğin Ardahan ile Oltu arasında bulunan Göle Nahiyesi mevkiinde Ruslarla Osmanlı kuvvetleri arasında bir savaş yaşanmıştır. Daha sonra Ruslar bu savaşın sorumlusu olarak burada yaşayan halkı görmüşlerdir ve bu nahiye onların eline geçince nahiyeye bağlı bir köydeki Cami-i Şerif ile Göle Müdürü Rıza Beyin evini yakmışlardır. Bunun yanında köy ahalisinden de bazı insanların evlerini yakıp yıkmışlar, 16 kişiyi öldürmüşler ve 3 kişiyi de yaralamışlardır. Bu türden hadiseler Kars ve Beyazıt taraflarında da rastlamak mümkündür (Arif 2014: 236).

Rusların bölgede yaşayan halka karşı muamelelerini içeren Rusya kaynaklarında birçok eser vardır. O dönemde yaşayan bazı tarihçiler, askeri görevliler ve yazarlar, Kafkas halklarına yapılan mezâlimi eserlerinde ayrıntılı olarak anlatmaktadır³². Fakat bu eserleri inceleyip bu olayları gün yüzüne çıkaran araştırmacı sayısı oldukça azdır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden galip çıkan Ruslar, Kafkasya’da hâkimiyet sahasını artırarak egemenliğini pekiştirmişti. Bu sayede Kafkasya’da yeni bir idari yapılanmaya gidildi. Kafkasya’da oluşturulan genel valiliğe genelde Çar hanedanı

³² Kafkasya’da yaşanan mezâlimle ilgili yazılmış olan Rus kaynakları için bkz.: Kaya 2015: 150-152.

üyelerinden kimseler veya eski Rusya hanedanına mensup yüksek rütbeli komutanlar olmak üzere Rus yanlısı kimseler atanırdı. Genel valilik birçok vilayet ve Oblastlara³³ ayrıldı (Tanrıverdi 2009: 43).

93 Harbi'nden galip çıkan Ruslar, bölge halkını göç ettirmek için birçok baskı ve eziyetler yapmıştı. Bu durum o tarihlerde Rusya'nın Kafkasya politikası halini almıştır. Ayrıca Ruslar Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra, bu coğrafyada yeni bir idari yapılanmaya gitmişti. Ruslar merkezden atanan valilerle burada merkezi otoriteyi sağlamaya çalışmıştır.

2.1.2. Asimile Faaliyetleri

Ruslar I. Petro ile başlayan ve zaman geçtikçe hızlanan sıcak denizlere inme emellerini Kafkaslar üzerinden gerçekleştirmek istiyordu. Bu yüzden de burada yaşayan Kafkas halklarını kendilerine itaat ettirmeyi amaçlamıştı. Bunu sağlayacak en önemli unsurlardan biri de bölge halkını Ruslaştırmaktı. Müslüman nüfusu hedef alan bu yaklaşım, halkın diline, dinine ve eğitimine kastetmişti. Ruslar özellikle eğitimde halkı tek tip yetiştirmek için ciddi politikalar geliştirdi. Müslüman çocukları Ruslaştırmayı amaçlayan bu sistem Türkçe eğitim veren okulları da kapattı. Ayrıca toplumun en önemli birleştirici rolünü üstlenen İslamiyet'e yönelik de sert bir Rus politikası vardı. Zaman zaman camiler kapatıldı, halk İslamiyet'ten soğutularak Hristiyan yapılmaya çalışıldı (Erkan 1996: 25-33).

2.1.3. Sürgün Politikaları ve Halka Yapılan Eziyetler

Sürgün Rusya'da eskiden beri var olan bir cezalandırma yöntemidir. Bununla Ruslar bir halka ders vermeyi ve o halkı asimile etmeyi amaçlar. Dolayısıyla Ruslar, kendilerinin Akdeniz'den uzak tutulmalarının gerçekleşmesi amacıyla 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkasya'nın stratejik öneminin farkına varınca, bölgeye egemen olmalarına engel olabilecek herhangi bir etnik grubu sürgün yoluna gideceklerdir. Bu sürgün politikasına Kafkasya ahalisi de maruz kalacaktır (Kaya, 2015: 192).

Ruslar, Kuzey Kafkasya ve Abhazya'da göçe karşı direnen birçok Dağıstan, Çeçen ve Çerkez ailesini çok soğuk alanlara sürmüştür. Halkın mallarına ve canlarına

³³Oblast, 2. dereceden bölge anlamına gelmektedir ve 3- 4 kazanın birleşmesi ile oluşan yere Rus vilayet sisteminde verilen isimdir (Tanrıverdi 2009: 43).

zarar verilerek halk korkutulmaya çalışılmıştır. Sohum civarını ziyaret eden bir Türk askeri yetkili, köylerin tamamının yakılıp yıkıldığını, halkın çarşaf ve yorganına kadar her şeyinin alındığını söyler. Yine Ruslar, işgal ettikleri yerlerde yaşayan Müslüman Türk halka cinayet, tecavüz, yağma gibi türlü işkenceler de yaparak onları yerinden etmeye çalışır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında ve sonrasında ele geçirilen Kars, Ardahan, Artvin ve Bayezıt gibi daha önce Osmanlı toprağı olan yerlerde halkın malları yağmalanarak insanlara türlü eziyetler yapılmış, erkekler ise Sibiry'a sürülmüştür. Ardından Ardahan'da Ruslar tarafından, yaş farkı gözetilmeksizin 800 kişi katledilmiştir (Erkan 1996: 41-42).

Ruslar, kendi çıkarları doğrultusunda Kafkasya halkını yaşadıkları yerlerden göç ettirebilmek için onlara türlü işkenceler yapmış, hatta sivil halkı katletme yoluna dahi gitmiştir. Bu sayede, Kafkasya'da yaşayan halk korkutularak bu bölgeden zamanla göç ettirilmiştir. Ayrıca sürgün yoluyla da Kafkasya halkı kendi topraklarından uzaklaştırılmıştır.

Ruslar, Kafkasya'da yaşayan halkı sürgün ederken aynı zamanda bölgedeki önemli bir politikasını da gerçekleştirmiş oluyordu. Bu sayede Ruslar, bölgedeki nüfus yapısını değiştirerek bu coğrafyaya kendisine bağlı insanları yerleştirmiş³⁴ ve böylece bölgenin demografik yapısını kendi lehine çevirmişti (Firuzoğlu 2015: 539).

Rusya, öncelikle Kafkasya'da kendisine karşı gelen halkı türlü politikalarla yıldırma ve kendine bağlama yoluna gitti. Hatta onları asimile ederek kendi benliklerinden uzaklaştırmaya çalıştı. Bunda başarılı olamayınca bölge halkını bu coğrafyadan uzaklaştırmak istedi. Onlardan boşalan arazilere de kendi politikalarına uygun kimseleri, özellikle de Hristiyanları yerleştirmeye çalıştı. Bu politika, Rusların Kafkasya'da 18. ve 19. yüzyıllardaki temel siyaseti olmuştur.

³⁴ Ruslar Kafkasya'ya, Osmanlı Devleti'ne yakın olan kişilere karşı bir nüfus yerleştirirken onların özellikle Hristiyan olmasına dikkat etti. Bu doğrultuda Alman, Yunan, Avusturya-Macaristan, Bulgar ve Moldovan milletlerinden kişileri Kafkasya'ya yerleştirdi. 1782 ile 1915 yılları arasında Novorossiya'ya 3.3 milyon, Kuzey Kafkasya'ya da 2.7 milyon sömürgeci göçmeni, yani Rus çıkarları doğrultusunda, Kafkasya'dan göç ettirilen halktan boşalan yerlere iskân edilen kimseleri yerleştirdi (Firuzoğlu 2015: 539).

2.1.4. Halkın Malına Zorla El Koyma

Kafkasya’da yaşayan ve göç etmesi için baskı yapılan halkın mülküne de göz konulmuştu. Rusların ve Ermenilerin bölgedeki halka yaptıklarını Tiflis’teki İngiliz konsolosunun yazdıklarından da görmek mümkündür. 1880 yılında Tiflis’te bu görev için bulunan konsolos Batum’da yaşananlara dair gözlemlerini şu sözlerle anlatmıştır:

“10.000 aile yani 60.000 kişiden ibaret olduğu söylenen neredeyse tüm Müslüman nüfusu, Türkiye’ye göçmeye karar vermişti. Eğer Rus devlet memurları pasaport vermeyi reddederek, tapularını sorgulayarak ve başka bezdirici yöntemlerle para ve mal sızdırmak gayretleri peşinde onları azap verici formalitelerle oyalayarak geciktirmiş olmasaydı, Rus topraklarını çoktan terk etmiş olurlardı. Hatta ülkedeki tüm dilleri çok iyi konuşup bana bilgi getirenlerin beyanları, durumu baştan sona adaletsizlik, yağmacılık ve gasp ortamı olarak tanımlamaktadır” (McCarthy 2012: 123).

Tiflis Konsolosu’nun raporundan hareketle bölgede yaşayan halkın mallarına kastedilerek onların türlü eziyetlerle bezdirilmeye çalışıldığı açıkça görülmektedir. Bu uygulamada amaç önce Rus, daha sonra da Ermeni çıkarlarıydı³⁵. Bölgede bulunan Rus ve Ermeni memurlar, Müslüman halka zorluk çıkararak onların mallarını ve mülklerini istedikleri şekilde ve oldukça düşük değerlerde alarak maddi kazanç elde etmeye çalışmışlardı. Bu yüzden olsa gerek, çoğu göçmen de yaşadıkları bölgelerden ayrılırken arkalarında bir şey bırakmamak için evlerini yaktılar ve meyve ağaçlarını tahrip ederek verimsiz hale getirdiler (McCarthy 2012: 122-123).

³⁵ Tüm bu Rus baskılarının en önemli sonuçlarından birisi bölgede yıllarca dost olan ve asırlarca aralarında problem olmadan beraberce yaşayabilen iki grubu, Müslümanlar ile Ermenileri birbirine düşürmesiydi. Rusların Ermenileri silahlandırması üzerine, Ermeniler de bölgedeki katliamlarını arttırdılar. Özellikle Osmanlı idaresine karşı kıskırttıkları Ermenilerin Müslümanlardan farklı olan dini inançlarını da kullanan Ruslar, bu halkları karşı karşıya getirerek birbirine kırdırmayı amaçlamıştı. Aynı zamanda bölgedeki Rus çıkarları adına Ermenileri sürekli kullanmaktan geri durmamışlardı (McCarthy 2012: 59).

2.1.5. Ermenilerin Baskıları

Ermeniler, Osmanlı Devleti topraklarında yıllarca diğer halklarla barış içerisinde yaşamışlardır. Fakat 18. yüzyıldan sonra bu durum tersine dönmüş, 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile de önemli bir mesele haline gelmiştir³⁶.

Fransız İhtilâliyle başlayan milliyetçilik isyanlarından etkilenen Ermeni seçkinler ve Ermenilerden kendi emelleri doğrultusunda yararlanma arzusunda olan devletler sayesinde Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırlarında bir devlet kurabilmek amacıyla harekete geçtiler. Bu süreç içerisinde en önemli aşamayı 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'yle elde ettiler. Savaş sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması ile Ermeni iddiaları siyasallaşarak Osmanlı Devleti'nin bölgedeki en önemli sorunlarından biri haline geldi³⁷ (Halaçoğlu 2002: 482).

Rusya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Ermenilerin yaşadıkları bölgelere ajanlar göndererek onlara Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurduracaklarına dair sözler vermiş, bunun karşılığında ise Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmelerini istemiştir (Demirel 2002: 173). Ermeniler ise Kafkas içlerine doğru düzenlenen akınlarla birlikte Rus tarafına yakınlaşmaya başlamışlardı. Zamanla bu Ermeni-Rus yakınlaşması artarak devam etti. 93 Harbi sırasında Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya tarafında gönüllü olarak savaşa katılmışlardı (Halaçoğlu 2001: 449). Ermeniler, Osmanlı'ya karşı casusluk yaparak, bazen de düşman orduları safında

³⁶ Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında, Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki hedefleri doğrultusunda Ermenileri kullanma çabaları önemli rol oynamıştır. Ruslar, sıcak denizlere Balkanlar'dan inme umudunu kaybedince, Kafkaslar ve Anadolu'nun doğusundan bu amacını gerçekleştirmek istemiştir. Bu amaç doğrultusunda, bölgede yaşayan ve Osmanlı Devleti'nde azınlık olan Ermenileri kullanmak isteyecektir. İngiltere ise, özellikle 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'nın ardından Osmanlı Devleti'nin yıkılacağına kanaat getirdikten sonra Osmanlı topraklarından daha çok pay alabilmek amacıyla Ermenilere destek olmuştur. Bunun yanında, İngiltere'nin Ermenilere destek vermekteki diğer amacı, Ruslara karşı Ermenileri kendi yanında tutabilmek olmuştur. Çünkü bu sayede Ermenileri kendi yanına alan İngilizler, Hindistan'a giden ulaşım yollarının emniyetini sağlamak ve Rusya ile arasında Ermenilerden oluşan bir tampon bölge oluşturmak istemiştir (Eser 2014: 907-911, Kodaman 2014: 991-994).

³⁷ Ayastefanos Antlaşması'yla Ermenilere verilen haklara dokunulmayarak Berlin Antlaşması'nda bu haklar kongreye katılan diğer büyük devletler tarafından da onaylandı. Bu sayede Ruslar, azınlık hakları meselesini kullanarak Osmanlı Devleti'ni zorda bırakmak ve Doğu Anadolu'daki emellerine ulaşabilmek için hukuki bir zemin sağlamış oldular. Bundan sonra Rusların büyük desteğiyle kurulan Hınçak ve Taşnakıyut gibi cemiyetlerin çalışmalarıyla Ermeniler bağımsız olabilmek amacıyla mücadeleler vermişlerdir. Fakat bu mücadeleler genellikle bu tarz örgütlerin terör estirmesi, Müslüman halkı katledip onlara zulmetmesi şeklinde gerçekleşmiştir (Halaçoğlu 2002: 482-483). Böylesi bir duruma maruz kalan bölge halkı ise çareyi bu bölgeden göç etmekte bulmuştur.

yer alarak mücadele ettiler. Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermeniler, 93 Harbi esnasında Rus askerlerini coşkuyla karşıladılar (McCarthy 2012: 29).

Ermeniler, özellikle Osmanlı Devleti'nin altı vilayetinde ³⁸ hak talep etmekteydiler. Fakat buralarda yaşayan Müslüman nüfusu, dünyanın tamamında yaşayan Ermeni nüfusun toplamından fazlaydı. Bu sebeple Ermeniler Rusya'nın da desteğiyle, bağımsız olarak devlet kurup yaşamayı hedefledikleri yerlerde çoğunlukta olan ve amaçlarını tehdit eden Müslümanları bölgeden uzaklaştırarak, onlardan boşalan yerlere kendileri yerleşeceklerdi (McCarthy 2008: 127). Bu amaç doğrultusunda Ermeniler, Türk köylerine saldıracaklar, köyleri, içlerinde yaşayan insanlarla beraber ateşe vereceklerdi ³⁹ (McCarthy 2008: 138). Bunun yanında özellikle 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra kurulan Ermeni komitelerinin çoğu, Ermenilerin sözde hak iddia ettiği topraklarda yaşayan Müslüman ve Türklere baskı, zulüm ve tehditler yaptılar. Yayın organları veya başka yollar ile Ermeni halkı Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtan Ermeni komiteciler, Osmanlı Devleti topraklarında ve özellikle Osmanlı'nın Doğu bölgelerinde birçok yasadışı faaliyet yürüttüler (Gürün 2005:186-241). Zaman zaman Rusya sınırlarından gelen Ermeni çeteler de izinsiz olarak Osmanlı topraklarına girmeye çalışarak (BOA, Y. PRK. EŞA, nr.: 1/68) halkı huzursuz etmişlerdi.

Rusların Ermeniler üzerinden bir göç ve iskân siyaseti vardı. Osmanlı Devleti Ermenilerin kendi ülkesinden göç etmesini istemiyordu ve bunu engellemeye çalışıyordu. Çünkü Ermenilerin gitmesiyle kendi topraklarındaki üretim azalacaktı. Bunun tersine Ruslar da kendi sınırları içinde yaşayan Ermenilerin Kafkasya tarafına göçünü teşvik ettiler. Çünkü Kafkasya'da Müslümanların göçünden kaynaklanan boşluğu Ermenilerle doldurmak istiyorlardı. Bu şekilde Kafkasya'ya yerleşen Ermeniler, tarıma dayalı olan Rusların Kafkasya ekonomisine katkı sağlayacaktı. Bu ekonomik çıkarın yanında Ermeniler Ruslar için Osmanlı Devleti ile yaşanan her türlü sıkıntıda tampon bölge olarak kullanılacaktı (McCarthy 2012: 133-134).

³⁸ Bu iller Bitlis, Van, Diyarbakır, Erzurum, Elazığ ve Sivas'tır.

³⁹ Ermeniler yukarıda bahsedilen amaçlarını gerçekleştirmek için Güney Kafkasya'da ve özellikle Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgelerinde cemiyetler ve komiteler kurdular. Bunlar aracılığıyla ve zaman zaman Ruslar ile İngilizlerin yönlendirmeleriyle Osmanlı Devleti'ne karşı birçok yerde isyan, taşkınlık, halka huzursuzluk verme ve insanları acımasızca katletme gibi birçok yönetime başvurdular. Bu durum 1915 yılında uygulanan Ermeni sevkine kadar artarak devam etmiştir. Bunlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Gürün 2005, Süslü 2009.

1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı Devleti için Doğu'da yeni bir azınlık sorunu başlamıştır. Özellikle Rusya'nın desteğini arkasına alan Ermeniler, kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin karşısında yer almıştı. Ermeniler Rusların teşvik ve desteğiyle bölgede yaşayan halka türlü eziyetler yaparak onların Kafkasya'dan göç etmelerinde etkili olmuştur.

2.2. Göçlerin Başlaması

Kafkasya'da yaşayan Müslüman Türk gruplar farklı politika ve amaçlar doğrultusunda, türlü baskı ve eziyetlere maruz kalmışlardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra yaşadıkları coğrafyaların Rus işgali altında kalması dolayısıyla, burada yaşayan Kafkasyalı Müslüman ve Türk olan halk, kadim düşmanları olan Rusların egemenliği altında yaşamaktansa göç etmeyi tercih etmişlerdir. Çünkü daha önce de bahsettiğimiz gibi, Rus egemenliğine giren yerlerde yaşayan halkın asimile olmadan ve Rus amaçlarına yardım etmeden hayatını idame ettirmesi neredeyse imkânsız hale gelmekteydi.

Osmanlı topraklarına yapılan göç hareketleri, genelde belli bir düzene göre olmuştur. Öncelikle Rus hükümeti göç sürecini 1878 ile 1890 yılları arasında sınırlamıştı. Bu süre içerisinde göç etmeye karar veren kişiler Rus pasaportu alıyor, ardından da Rus tâbîyetinden çıktıklarına dair bir belge ediniyorlardı. Böylece resmi bir şekilde Osmanlı topraklarına göç ediyorlardı. Bahsi geçen belgeleri alamayanlar veya belirtilen süreyi aşanlar ise firar yoluyla göç etmeyi tercih ediyorlardı (Yaşayanlar 2014: 673).

Göç etmeye karar veren kişi veya kişiler, Osmanlı Devleti'ne dilekçeyle bu isteklerini bildirmişlerdir. Osmanlı Devleti, bu müracaatların hemen hepsini olumlu karşılamış ve göçmenleri Osmanlı topraklarına kabul etmiştir. Fakat bu göç isteklerini olumlu karşılarken, göçmenler Osmanlı topraklarına ulaşmadan önce onların iskân edileceği yeri hazırlamaya çalışmıştır. Bunun için Osmanlı Devleti, mahallî idarelerden bulundukları muhitte göçmen iskânına uygun arazi olup olmadığıyla alakalı bilgiler istemiş ve gelecek malumata göre göçmenlerin sevk ve iskân işlemlerini yapmaya çalışmıştır.

Göç etmeye karar veren halk, bazen Osmanlı Devletinin kendi bünyesindeki vapurlarla Osmanlı topraklarına taşınmış, bazen de göçmenler kendi imkânlarıyla kayak, sandal, taka vb. araçlarla göç etmişlerdir. Bununla birlikte göç hareketi her zaman deniz yoluyla olmamış, zaman zaman kara yoluyla da Osmanlı topraklarına göç edilmiştir.

Osmanlı topraklarına yaşanan göçler en yoğun şekilde deniz yoluyla yaşanmıştır. Deniz yoluyla yapılan göçlerde, belli limanlar yoğun göç dalgasına maruz kalmaktaydı. Özellikle Trabzon ve Samsun gibi Karadeniz limanları yoğun göç dalgalarının yaşandığı yerlerdi. İstanbul, Sinop ve Batumda göçmen yoğunluğunun yaşandığı diğer limanlardı. Bunların yanında diğer Karadeniz limanlarına da göçler yaşanmıştır. İlk olarak bu limanlara çıkarılan muhâcirler, zaman zaman geçici iskân bölgeleri oluşturularak burada bekletilmişlerdir. Daha sonra buralardan Anadolu'nun farklı yerlerine iskân edilmişlerdir. Karayoluyla yapılan göçlerde ise göçmenlerin geçiş noktasında bulunan yerlerde göçmen yoğunluğu yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin doğu hududunda bulunan Erzurum ve Kars, bu yoğunluğun en fazla yaşandığı yerlerdir.

2.2.1. Kara Yoluyla Yapılan Göçler

Kara yoluyla yapılan göçler genelde Gümrü, Karsve Erzurum güzergâhı üzerindeydi. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı öncesinde başlamış olan bu göçler savaş sırasında hızlandı. Bölgedeki Osmanlı topraklarının Rusya'ya bırakılmasıyla buralarda ikamet eden halk yaşadıkları yerleri bırakarak elde kalan Osmanlı topraklarına doğru yola çıktı.

Elviye-i selaseden⁴⁰ hareket eden göçmenler, iç kesimlere Kars-Erzurum yoluyla sevk edilmişlerdi. Bu göç hareketinin kara yoluyla yapılması ayrıca bir sefaleti beraberinde getirmişti. Çünkü dönemin şartları ve ahalinin durumu düşünüldüğünde, göçmenler aylar süren ve kötü koşullarda devam eden bir yolculuktan sonra gidecekleri yere ulaşabilmişlerdi. Buna rağmen kara yolunun deniz yoluna göre avantajlı tarafı ise; en azından vasıta ve nakliye aracı kısıtlaması olmadığından, ellerinde bulunan at, katır vb taşıma araçlarını kullanarak ve mümkün mertebe koyun, sığır gibi hayvanlarının yanında çeşitli eşyalarını da getirebilmiş olmalarıdır (Tanrıverdi 2009: 57). Çünkü deniz yoluyla yaşanan göçlerde nakliye aracı kısıtlı olduğundan göçmenler birçok eşyasını

⁴⁰ Bu iller Batum, Kars ve Ardahan'dır.

geride bırakmak zorunda kalıyordu. Ayrıca çoğu zaman kendileri için bile yer bulamayan bu insanlar, günlerce limanlarda çok zor şartlarda gemileri beklemek zorunda kalmışlardır. Bazen de istif şeklinde, oldukça kötü koşullarda bu yolculuğu gerçekleştirmişlerdi. Bu açıdan bakıldığında karayolu, denizyoluna göre daha avantajlı görülmektedir.

Kara yoluyla göç etmeye karar verenler genelde Erzurum'da konaklamıştı. Bu durum, Erzurum'un kara yoluyla gelen göçmenler için bir merkez olmasına yol açmıştır. Fakat Erzurum'daki göçmen yoğunluğu belli sıkıntılara yol açmış, iskân sürecinin gecikmesinden dolayı göçmenler sefil ve perişan bir hale düşmüşlerdir (Tanrıverdi 2009: 53).

Karayoluyla yapılan göçlerin büyük çoğunluğu 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi esnasında Kars, Ardahan ve Artvin taraflarından yaşanmıştır. Bu göçmenlerin iskân olunacakları yerlere ulaşması ise oldukça uzun zaman almıştır. Bu göçmenler Bayburt, Sivas, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Bitlis, Van ve Hakkâri gibi vilayetlere sevk edilmişlerdir. Bu durum da göçmenlerin 700-800 km'lik bir yolu karayoluyla katetmek zorunda kalmasına neden olmuştur (Demirtaş 2015: 701).

Karayoluyla göç süreci, dönemin taşıma ve nakliye şartları düşünüldüğünde, oldukça zor ve sıkıntılı geçmiştir. Zaman zaman göçmenler nerdeyse 1.000 km'ye yaklaşan yolları yürüyerek ve eşyalarıyla gitmek zorunda kalmışlardır. Bu şekilde hem yolculuk oldukça uzun sürmüş hem de bu süreç göçmenler için büyük eziyetlere yol açmıştır. Aynı zamanda belli merkezlerde yaşanan göçmen yoğunluğu hem göçmenler hem de yerel halk için bazı problemlere yol açmıştır.

2.2.1.1. Kars'tan Yaşanan Göçler

Ruslar, 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin Kuzeydoğu sınırlarına baskılarını arttırdılar. Zamanla Anadolu'nun Kuzeydoğu sınırlarına kadar gelerek ele geçirdikleri bölgeleri işgal ettiler. Bu işgal sırasında ve sonrasında bölgede bulunan Müslüman Türk halka baskı ve zulüm yapmaktan geri durmadılar. Jeopolitik konumu gereği Ruslara yakın olan Kars da bu baskı ve zulümlerden en fazla zarar gören yerlerdendir.

Kars, 1807 yılından itibaren birkaç kez kuşatıldı ve Rusların baskısıyla karşı karşıya kaldı. 1877 yılına kadar da işgal edilmekten korundu. Fakat 93 Harbi esnasında Kars Rusların eline geçti. Şehrin düşmesiyle birlikte katliam da başladı. Ruslar ele geçirdikleri Osmanlı askerlerini şehir meydanında şehit ettiler (Kırzioğlu 1953: 362-363).

Savaş sırasında göç etmeyen ve düşmanla çarpışan bölge halkı Berlin Antlaşması'yla Kars'ın Ruslara bırakıldığını duyunca ve bu habere bir de Rusların türlü baskı ve eziyetleri eklenince⁴¹ halk Anadolu içlerine doğru göçe başladı. Üç yıl içinde de Kars'tan resmi rakamlara göre 82.000 Türk yeni Osmanlı sınırlarına göç etti. Bu göçmenlerin 11.000'i ise Kars'ın merkezinden göç etmiştir (Kırzioğlu 1978: 363). 1878'den önce şehir nüfusunun 20.000 olduğu göz önüne alındığında, şehrin yarısından fazlasının göç ettiği görülür. Dolayısıyla Rusların Müslüman halkı bölgeden göç ettirme politikasının başarılı olduğu görülmektedir.

Şehrin Rus işgaline uğramasından 9 ay sonra yapılan bir sayıma göre Kars nüfusu 8.672 idi. 1897 yılında yapılan nüfus sayımına göre ise şehir nüfusunun %51,25'inin Müslümanlardan oluştuğu görülür. Fakat 1914 yılında I. Dünya Savaşı başlarken şehirde toplamda 40 hane tespit edilmiştir ve bu da yaklaşık olarak 250-300 kişilik bir nüfusa tekabül etmektedir (Kırzioğlu 1978: 363).

Rus hükümeti, bir yandan halkı göçe zorlarken diğer yandan hem halkın sempatisini kazanarak kendi yanına çekmek, hem milli duygularını köreltmek hem de birbirlerine düşürmek için çalışmalar başlattı. Örneğin Osmanlı Bidayet ve İstinaf Mahkemelerinin 50 yıl süreyle faaliyetlerine devam etmesine izin verdi. Fakat bazı kanunları değiştirdi. Buna göre de bir Türk başka bir Türkü öldürürse 6 ay, Ermeni veya Rum'u öldürürse 5 yıl hapis yatacak, bir Rus'u öldürürse ya kurşuna dizilecek ya da sürgüne gönderilecekti. Yine Ruslar ahaliyi bölerek birbirine düşürmek için Sünnilik ve Şiilik propagandasına başlamışlar ve bölgede bu şekilde 2 ayrı müftülük vücuda getirmişlerdir. Ayrıca Ruslar kendisine yakın olan halka bol arazi tahsis etmiş ve halk

⁴¹ Ruslar önce Kars'taki yaralı ve hasta Osmanlı askerleri ve halkına zulmetti. Osmanlı Devleti, burada bulunan 5-6 bin yaralıyı mecburi olarak Erzurum'a gönderdi. Yaralı şekilde Erzurum'a gitmek üzere yola çıkanların çoğu öldü. Kars'ta kalan 800 kişilik bir nüfus da Ruslara karşı isyana kalkıştıkları gerekçesiyle katledildi. Dahası Kars'a yakın olan bir Müslüman köyündeki kadınların soyulduktan sonra darp edildiği, sonrasında da Türk askerlerinin olduğu cenaha sürüldüğüne dair raporlar da tutulmuştur (Yapıcı 2011: 168).

arasında ikilik çıkarmaya çalışmıştır. Dahası Ruslar boy olarak da Türkleri parçalamaya gayret etmiştir. Türk sözünü yasaklayarak Türkleri Truç, Tatar, Karapapak, Türkmen ve Müslüman Gürcü⁴² gibi farklı adlarda anmıştır. Ruslar Osmanlı'dan gelen Türk hocaların da bölgeye girişini engellemeye çalışmış, buraya kitap ve gazete getirilmesini yasaklamıştır. Ayrıca halkı cahil bırakmak için medreseler hariç ilköğretim okulları kapatılarak yerine Rus okulları açılmış, bu okullarda Türklük ve Müslümanlık aleyhine, Ruslar lehine propaganda yapılmıştır (Ural vd., 2011: 305-306). Bunun yanında 1897'de nüfusun yarıdan fazlasını oluşturan Türkler, toprak mülkiyeti noktasında da ayrımcılığa maruz bırakıldı. Ahali toprakların ancak %15 ini elinde bulundurabiliyordu. Türklerin yıllardır hüküm sürdüğü topraklarda bu kadar az toprak mülkiyetine sahip olması Rusların bu uygulamalarının boyutunu gözler önüne sermektedir (Ural vd., 2011: 304-305).

Berlin Antlaşması'yla Batum, Ardahan, Oltu ve Kars savaş tazminatı olarak Ruslara bırakıldı. Buralarda yaşayan insanlara 3 yıl içinde bölgeden serbestçe göç edebilme hakkı veren antlaşma maddesini bahane eden Ruslar bölge halkına iyice zulme başladı. Rusların amacı, daha önceden işgal ettiği yerlerde yaptığı gibi bölgede yaşayan Müslüman halka baskı yaparak, işkenceler ederek bölgeyi terk etmesini sağlamaktı. Bölgeden göç eden ahali yerine Rum, Ermeni, Yezidi ve Asuri gibi Müslüman olmayan ahaliyi yerleştirerek Müslüman halkı azınlıkta bırakmaya çalıştılar (Kırzioğlu 1953: 362-363). Ayrıca Ruslar halkı zor durumda bırakarak iskâna mecbur edebilmek için 1855 yılında yürürlüğe koyduğu Arazi Nizamnamesini ahaliye uygulayacağını ilan etti. Bu durumda halkın toprak mülkiyeti tamamen kaldırılarak tüm topraklar devletin malı sayıldı (Ural vd.,2011: 304).

Rusların bu baskı ve zulmü Ardahan'da da devam etti. Ruslar Ardahan'a girdikten sonra hastaneye saldırarak hastaları ve hastabakıcıları öldürdüler. Ardından şehirde ve civar yerlerde yağmaya giriştiler ve canını, malını ve namusunu korumak

⁴² Rusların işgal ettikleri yerlerde uyguladığı önemli politikalardan biri de, Rus çıkarlarına fayda sağlayacak resmi bir süreli yayın neşredilmesiydi. Kars'ın işgalinden sonra çıkarılan, 1883-1917 yılları arasında yayın yapan Kars Gazetesi bunun örneklerinden biridir. Bu gazetede yapılan yayınlarda, sünni-şii meselesi, Türklerin boylara ayrıldığı, Kars bölgesinde yaşayan insanların aslında Türkleşmiş Gürcüler olduğu gibi haberler yapılmıştır. Bunun yanında Kars Vilayeti'nin nüfus oranları da olduğundan farklı gösterilmiş, Hristiyan halkın sayısı fazla gösterilirken Müslüman ahalinin sayısı sürekli düşük tutulmuştur (Alp,2012: 96-99). Böylece Ruslar hem halkın farklılıklarına vurgu yaparak insanları birbirine düşürmek hem de Müslüman ahaliyi Hristiyanlaştırarak kendisine yönelik tehditleri ortadan kaldırmak istemiştir.

isteyen halkı acımasızca katlettiler. Eleşkirt tarafına geçen Rus tümeni benzer mezâlimi gittiği yerlerde de devam ettirdi (İpek 1991: 102).

2.2.1.2. Artvin ve Batum'dan Yaşanan Göçler

Artvin ve Batum halkı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı saflarında Ruslara karşı çetin mücadeleler vererek şehirlerini savunmuşlar ve yaşadıkları bu yerlere Rusların girmesine engel olmuşlardır. Fakat Osmanlı Devleti önce Ayastefanos Antlaşması ile ağır bir yenilgiyi kabul etmiş, sonra da Berlin Antlaşması ile savaş tazminatı olarak Kars, Ardahan ve Batum'un Ruslara verilmesi kesinleşmiştir (Demirel 2009: 319).

Batum, savaş boyunca Rusların işgalinden korunmuştu. Fakat Ruslar savaş alanında yapamadıklarını masada başardılar ve Batum savaş tazminatı olarak Ruslara verildi. Bölge halkı eski yaşadıkları yerlerin savaş tazminatı olarak Rusya'ya verildiğini ve tüm olup bitenleri Rus neşriyatından öğrenmişti. Fakat ahali olanları duyunca, Ruslara tabi olmaktansa ölmeyi tercih edeceklerini yazılı bir bildiri ile beyan ettiler (İpek 1991: 101-104). Ayrıca 13 Nisan 1878 tarihli, Batum Kumandanlığından çekilen bir telgrafta, burada bulunan Osmanlı askerlerinin nakli için vapur beklendiği söylenmiş, ardından da ahalinin durumu hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre ahalinin buradan göç etmeye rıza göstermedikleri, kendilerinin Rusya'ya bırakılma nedeni olan savaş tazminatının sancak tarafından ödenmesini, bu mümkün değilse vilayet tarafından, bu da mümkün olmazsa Avrupa bankalarından faizle kredi alınarak bu borcun verilmesini istemişlerdir. Ayrıca aynı belgede, Batum Kumandanlığı, mevcut durumun en büyük sebebinin ahalinin Osmanlı tabîyetinden ayrılmak istemediğinden kaynaklandığını belirtmiştir (Tanrıverdi 2009: 55-56).

Batum'un savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılması, ahaliyi hayal kırıklığına uğratmıştır. Savaş zamanlarında bu halkın kendi yaşadıkları yerleri savunmak adına verdikleri mücadeleler ve vatanlarına bağlılıkları göz önüne alındığında, bu yerlerin Ruslara savaş tazminatı olarak verilmesinin halk üzerinde yaptığı etki tasavvur edilebilir.

Osmanlı taburları Batum Sancağını boşaltma ve bölgeden geri çekilme kararı alınca halk da çaresizce göç hazırlıklarına başladı (İpek 1991: 101-104). Zaten savaşın

ağır yükünü kaldıramayanların göç etmek için yaptığı hazırlıklar daha 93 Harbi patlak vermeden başlamıştı. Batum'un Ruslara savaş tazminatı olarak verilmesiyle de ahalinin neredeyse tamamı göç etmeye karar verdi. 7 Mayıs 1878 tarihine kadar Artvin ve Batum'dan Trabzon'a göç edenlerin sayısı 5.500 olarak belirlenmiştir (Demirel 2009: 321). Muhtemelen bu sayı diğer illere gidenlerle ve kayıt altına alınmayanlarla daha da çoğalacaktır. Zaten karayoluyla göç edenler kendi isteklerine göre geldiklerinden onların çoğu kayıt altına alınamamıştır. Bu yüzden karayoluyla gelenlerin sayılarını net olarak tahmin etmek mümkün değildir. Aynı zamanda göçün 1878 yılından sonra da devam ettiği ve daha binlerce kişinin Osmanlı topraklarına geldiği unutulmamalıdır.

Savaş esnasında yaşadıkları coğrafyadan göç eden muhâcirler savaştan sonra eski yaşadıkları bölgelere tekrar gitmek istemişlerdir. Fakat aslında işgal görmeyen topraklarının Ruslara savaş tazminatı olarak verildiğini öğrenince çaresiz kalmışlardır. Örneğin; Çürüksu muhâcirleri, hanelerine dönmek üzere hazırlık yaptıkları sırada memleketlerinin Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakıldığını gazetelerden görmüşler ve ne yapacakları konusunda çaresiz kalmışlardır (Tanrıverdi 2009: 55-56).

Göçmenler, Erzurum ve Van gibi Doğu Bölgesindeki illere seyrek olarak yerleştirilmiştir. Bunun sebebi ise Rusların Osmanlı Devleti'ne yapmış olduğu baskıdır (Demirel 2009: 323).

Ruslar savaş yıllarında kendisine isyan eden ve yine kendisinin bölgedeki egemenliğini kabullenmeyip Osmanlı Devleti yanında olan bu halkın Rusya hududuna yakın yerlerde bulunmasını istememiştir. Böyle bir durumda ise göçmenlerin iskân edilecekleri bölgelere giden yolları uzayacaktır. Dolayısıyla göçmenler böyle uzun ve zahmetli bir yolculuğu tercih etmektense, kendilerine daha kısa gelen deniz yolunu ağırlıklı olarak tercih edeceklerdir. Böylece Rus sınırlarından uzak yerlere sevk edileceklerdir.

2.2.1.3. Erzurum'dan Yaşanan Göçler

Erzurum Vilayeti 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bölgedeki merkezî yerlerinden bir tanesiydi. Bu şehir Rusya ile sınır olması ve Kafkaslara da yakın olması nedeniyle yaşanan göçlerden önemli ölçüde etkilenmiştir.

Erzurum; Kars, Ardahan ve Batum'dan yoğun bir şekilde göç almıştır. Karayolu ile göç edenler için en önemli merkezlerden birisi olan bu şehir, muhâcirler için önemli bir durak ve dinlenme merkezi haline gelmiştir. Dolayısıyla göçmenler buralarda kalabalık gruplar oluşturmuşlardır. Buradan diğer Osmanlı coğrafyalarına göç eden kişi sayısı oldukça az olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin Kuzeydoğu sınırından hareket eden, özellikle karayolu ile gelen göçmenlerin en önemli durak yerlerinden biri olması nedeniyle bu tez konusunun içeriğinde yer almaktadır.

Erzurum'a yoğun bir şekilde göçmen akını olduğundan Osmanlı Devleti bununla alakalı olarak burada bazı düzenlemelere gitmiştir. 1879 yılının Mayıs ayından itibaren Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya terk ettiği yerlerden Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin her türlü ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Erzurum'da bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyon daha çok Kars ilinden gelenlerin iskânlarıyla ilgili çalışma başlattı. Ayrıca Sadareten gelen talep doğrultusunda, Erzurum ve Sivas vilayetlerinden göçmen iskânına müsait arazilerin tespiti yapıldı. 1880 yılı Mart ayına kadar, Erzurum'dan iskân için uygunluğu tespit edilen yerlere 8.000 hane yerleştirilmiştir. Fakat 5 Mayıs 1879 tarihi itibarıyla Erzurum'daki göçmen sayısı 15.000 hane, yani 70.000-75.000 kişi civarındaydı. Daha sonra bu şehirden iskân edilen göçmenlerin sayısı 30.000 haneye kadar ulaşmıştır (Tanrıverdi 2009: 57-58).

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak, Erzurum'un özellikle Kafkasya'dan karayoluyla gelen göçmenler için en önemli ve en yoğun merkez olduğunu söylemek zor olmayacaktır. Fakat iskân işlemlerine baktığımızda Erzurum'da bir hayli göçmen biriktiği de görülmektedir. 5 Mayıs 1879 tarihi itibarıyla Erzurum'a gelen 75.000 civarında göçmenden ancak 40.000'i bir yıl gibi bir sürede iskân edilmiştir. Bu süre içerisinde göçmenlerin Erzurum'a gelmeye devam ettiği de düşünüldüğünde iskân işlemlerinin oldukça yavaş gittiği ve şehirde ciddi göçmen yoğunluğu yaşandığı görülmektedir.

Rusya'dan göç ederek Erzurum'a gelen göçmenlerin en büyük problemi burada iskân için bekletilmeleriydi. Osmanlı Devleti iskân için gerekli araştırmalarını yaparak göçmenler için uygun ve müsait arazi bulmaya çalışırken, şehre gelen göçmenlerin büyük kısmı türlü sıkıntılarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Zaman zaman da bu

göçmenler yerel halkı zorda bırakacak uygulamalara başvurmuş ve bu anlamda Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştırmıştır (Keha 2013: 104).

2.2.2. Deniz Yoluyla Yapılan Göçler

Osmanlı Devleti Berlin Antlaşması ile Artvin ve Batum gibi şehirlerini Ruslara bırakınca ve Karadeniz'in Doğu kıyısındaki şehirlerini kaybedince buralardan göç etmek isteyen halkın kara yoluyla göç etme ihtimali oldukça zayıfladı. Çünkü kara yoluyla yapılacak bir göç hareketi özellikle yeni Osmanlı sınırına uzak yerdekiler için hem çok uzun soluklu ve zahmetli hem de Rus sınırları içinden gidileceği için halkın malları ve canları açısından da oldukça tehlikeli olacaktı. Ayrıca Rusların kışkırttığı bazı azınlıklar ve özellikle de Ermeniler kara yolculuğunun tehlikesini artıran diğer önemli etkeni.

2.2.2.1. Sohum'dan Gerçekleşen Göçler

Sohum⁴³, Karadeniz'in Kuzeydoğusunda yer alan bir Osmanlı kıyı şehridir. Yoğun olarak Abazaların yaşadığı bu kıyı şehri stratejik açıdan oldukça önemli bir konumdaydı. Bu yüzden savaş esnasında Osmanlı kuvvetleri Sohum'a taarruz düzenleyerek burayı Ruslardan aldı⁴⁴. Bunu gören bölge halkı Ruslara karşı ayaklandı. Bir aya yakın bir süre yerel halkla beraber Ruslara karşı savaşan Sohum tümeninin 2 Ağustos 1877'de savaşın zora girdiği Rumeli cephesine sevk edilmesiyle Sohum'daki durum Ruslar lehine döndü. 40.000 kadar kişinin Sohum'da göç amacıyla toplanması üzerine bu insanların Ereğli Limanına sevk edilmesine karar verildi⁴⁵ (Kaya 2015: 332). Fakat bu göçmenlerin başta karar verildiği gibi Ereğli Limanına çıkarılmaktan ziyade

⁴³ Osmanlı belgelerinde bazen Sohumkale olarak geçen bu yer ismi, zaman zaman Abhazya olarak da kullanılmıştır.

⁴⁴ Osmanlı Devleti daha önceki Rus savaşlarından ders çıkarmış olacak ki, 93 Harbi'nde daha farklı bir strateji izleyerek Rusları bir hayli tedirgin etmiştir. Osmanlı ordusu, Abhazların çoğunlukta yaşadığı Sohum'a, aralarında daha önce Osmanlı'ya sığınan Çerkez ve Abazaların da bulunduğu bir birlikle çıkartma yaptı. Bu çıkartmadaki asıl niyet, Osmanlı ordusu içinde bulunan bu Abhaz ve Çerkezlerin de yardımıyla Kafkas halkını Ruslara karşı isyana teşvik etmektir. Osmanlı ordusu bu stratejide başarılı da olmuştu. Fakat bu başarı büyük çaplı olmadı. Çünkü bölgedeki Müslüman ahalinin büyük çoğunluğu 1860'dan sonra Osmanlı topraklarına göç etmişti. Dolayısıyla bu isyan neticesiniz kaldı. Hem sayı, hem de nitelik bakımından Osmanlı ordusundan güçlü olan Rus birlikleri bölgede hâkimiyeti tekrar ele geçirdi (McCarthy 2012: 169).

⁴⁵ Burada 40.000 olarak verilen göçmen sayısı diğer bir kaynakta 60.000 olarak belirtilmektedir (İpek 1991: 109). Bazı kaynaklarda da bu göçmen sayısının 30.000 civarında olduğu söylenmektedir (Habiçoğlu 1993: 84).

daha çok Trabzon, Samsun ve Sinop iskelelerine çıktıkları görülmektedir (Habiçoğlu1993: 84).

Sohum, Kafkasya'dan deniz yoluyla yapılan göçlerin en yoğun yaşandığı yerdir. Özellikle Osmanlı kuvvetlerinin buradan ayrılmasıyla bu bölgede yaşayan halk kıyı bölgelere gelerek buralarda kendilerini Osmanlı topraklarına götürecek gemileri beklemeye başladılar. Sohum'dan 40.000 kişinin göç ettiği belirtilmektedir. O dönem şartlarında Sohum gibi bir şehirden bu kadar insanın göç etmesi, Sohum Limanında ve gemilerde yoğunluğa yol açmıştır.

Bir ara katledilen binlerce Müslüman nüfusun yerini doldurmak amacıyla Rumeli'ye Sohum göçmenlerinin yerleştirilmesi de düşünüldü. Fakat dönemin şartları buna müsaade etmedi. Bundan sonra yaklaşan Rus tehlikesiyle ve bölgede kalan ahalinin canlarının tehlikeye girmesi üzerine Osmanlı Devleti derhal, sahillere dökülen göçmen gruplarının başlangıçta Trabzon'a ve sonrasında Samsun ile Kastamonu gibi müsait Karadeniz limanlarına acilen yerleştirilmelerine karar verdi. Vapurların bu konuda yetersiz kalması üzerine Tunus ile Suriye'den gelen vapurlar, devlete ait nakliye vapurları ile bazı yabancı vapurlarla bölge halkı Anadolu sahillerine çıkarılmaya başlandı (İpek 1991: 108-109).

2.2.2.2. Batum'dan Gerçekleşen Göçler

Batum, Karadeniz'in Doğu ucunda yer alan, günümüz Türkiye sınırlarına 15 km uzakta olan, Çoruh Nehrinin denize döküldüğü yerin Kuzeydoğusunda oldukça verimli bir arazide bulunan ve ticari olarak da ciddi önemi olan bir yerdir (Yapıcı 2011: 108). Aynı zamanda nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşan bir şehirdir. Uzun yıllar Osmanlı Devleti toprakları içinde yer alan bu şehir 93 Harbi sonrası Ruslara savaş tazminatı olarak verilmiştir. Daha 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin çıkmasıyla başlayan göçler işgalden sonra iyice hızlanmıştır.

Rusların eline geçen toprakları bırakarak Osmanlı sınırına göç eden Batum halkı ekseriyetle deniz yolunu kullanmıştır. Bu süreçte göç etmeye karar veren halk, Batum Limanı'na doğru yola çıktı. Fakat göçmenler, Batum Limanı'nda kendileri gibi bekleyen binlerce insanla karşılaştı. Bu göçmenler kendilerini Osmanlı topraklarına götürecek vapurları günlerce bekliyorlardı. Bunun en büyük sebebi de göçmenlerin

nakli için bir adet İdare-i Mahsusa vapuru tahsis edilmesiydi. Dahası bu vapur haftada bir kez sefer yapabilmekteydi (Orat, Arslan ve Tanrıverdi 2011: 115). Böyle bir durumla karşı karşıya kalan göçmenler ise Kafkasya limanlarında zor şartlarda perişan halde beklemek zorunda kalmışlardır.

Göçmen nakli hususunda yaşanan bu problemlerden dolayı zaman zaman göçmenler mevcut limandan geri dönmek zorunda kalıyorlardı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti özellikle göçmen nakli hususundaki problemi çözmek için İstanbul'dan Mevrid-i Nusret, Asir, Selimiye, Muhibir-i Server ve Mecidiye vapurlarını tahsis etmiştir (Demirel 2009: 321).

Batum'dan Osmanlı Devleti topraklarına göç edenlerin sayısı hakkında kesin malumatlara sahip değiliz. Bununla birlikte 26 Ağustos 1878 ile 1 Ekim 1880 yılları arasında Batum'dan 21.500 kişinin Osmanlı Devleti'ne göç ettiği tahmin edilmektedir. Batum göçmenlerinin toplam sayısının ise 30-32.000 arasında olduğu düşünülmektedir (Firuzoğlu 2015: 536).

Osmanlı Devleti, Batum göçmenlerin nakli ve diğer meselelerde göçmenlere yardım noktasında elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti tarafından kendilerine vapur tahsis edilen Batum göçmenleri çoğunlukla Trabzon ve Samsun limanlarına çıkarılmış ve buralarda geçici iskân bölgeleri oluşturulmuştur. Fakat bununla birlikte Karadeniz'in sahil boyundaki limanlar ile Dersaadet olan İstanbul Limanı'na da göçmen nakli yapılmıştır (Demirel 2009: 321-324).

Batum göçmenlerinin iskânı genel olarak Karadeniz'in sahil kesimi boyunca yapılmıştır. Fakat yine de göçmenlerin bir kısmı Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmıştır⁴⁶.

2.2.2.3. Kuban'dan Gerçekleşen Göçler

Kuban Vilayetinde yaşayan Kafkasyalılar, Rusya'ya karşı 1880'li yıllarda ayaklandılar. Bu ayaklanmalar 1884, 1887, 1888 ve 1894 yıllarında yoğunlaştı. Fakat bu ayaklanmaların özellikle iki tanesi sert bir şekilde bastırıldı ve büyük bir kıyımla sonuçlandı. 1887 yılından itibaren Kuban ahalisinin kitlesel göç hareketi başladı (Firuzoğlu 2015: 538). Örneğin; 1890 yılında Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne

⁴⁶ Göçmenlerin iskân ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Erkan 1996, Demirel 2009.

9.000'in üzerinde Kuban'dan göçmen gelmişti (BOA,DH.MKT, nr.:1747/103). Başlangıçta İstanbul'a çıkarılmasına karar verilen bu göçmenler daha sonra iskân edilecekleri bölgelere gönderildiler (BOA, DH.MKT, nr.:1749/28).

Kuban Vilayetinden yaşanan göçler, 1900 yılından sonra da küçük gruplar halinde devam etmiştir. 1877 yılından I. Dünya Savaşı'na kadar Kuban Vilayeti'nden Osmanlı sınırlarına 35.000'e yakın insanın göç ettiği tahmin edilmektedir (Firuzoğlu 2015: 538).

2.2.3.4. Diğer Yerlerden Gerçekleşen Göçler

Batum, Sohum, Kars gibi yerlerden yapılan göçler, Osmanlı coğrafyasına kültürel ve jeopolitik yakınlıkları dolayısıyla büyük oranda bilinmektedir. Fakat Osmanlı sınırlarına uzak yerlerde olan Kafkasya coğrafyasından yapılan göçler hakkında çok fazla malumata sahip değiliz. Bununla birlikte Poti (Habiçoğlu,1993) gibi Batum ve Sohum arasındaki kıyı yerleşim yerlerinde yaşayan birçok kimse bu göç hareketine tabi tutulmuştur (Yaşayanlar 2015: 673).

2.2.3. Osmanlı Sınırlarından Dışarıya Yapılan Göçler

Rusya'nın elinde kalan topraklardan Osmanlı Devleti'ne doğru yaşanan göçlerin yanında, sayı bakımından az da olsa Osmanlı Devleti'nden Rusya sınırlarına doğru bir Ermeni göçü de yaşanmıştır. Özellikle Rusların kışkırtmasıyla gerginleşen Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkiler, savaş zamanlarında kendini iyice göstermiştir. Rusların desteğini arkasına alan Ermeniler, Osmanlı halkına karşı türlü eziyetler yapmaktaydı. Dolayısıyla savaş sonrasında Osmanlı toprağı olarak kalan yerlerden ayrılma ihtiyacı hisseden Ermeniler, Rus askerleriyle birlikte Rusya'ya göç ettiler. Bir araştırmaya göre 25.000 Ermeni, Osmanlı sınırlarından göç etmiştir (McCarthy 2012: 121). Bu şekilde Ermeniler, savaş zamanı türlü kötü davranışlar sergiledikleri Osmanlı Devleti'ne ve halkına karşı kendilerini güvene almışlar, aynı zamanda Rusya'nın da türlü vaat ve amaçlarıyla Osmanlı topraklarını terk etmişlerdir.

Bununla birlikte çeşitli sebeplerden Osmanlı sınırlarına gelen göçmenlerin bir kısmı geldikleri yerlere geri dönmek istemiştir. Bunların sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte 10-15.000 kişi civarında olduğu düşünülmektedir (Firuzoğlu 2015: 537).

Osmanlı sınırlarından dışarıya doğru yapılan göçler, çoğunlukla isteğe bağlı olarak yapılmıştır. Ermenilerin göçü tamamen farklı amaç ve sebeplere dayanırken, Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göçüp sonrasında tekrar Kafkasya'ya dönmek isteyenler ise ya Osmanlı topraklarında türlü sıkıntılara maruz kalmışlar ve umduklarını bulamamışlar, ya da eski yaşadıkları coğrafyalara duydukları özlem yüzünden Kafkasya'ya dönmek istemişlerdir. Osmanlı Devleti bu tarz geri dönüşleri engellemeye çalışmış, bu insanları Osmanlı topraklarında kalmaya ikna etmek istemiş ve genelde bunu başarmıştır. Fakat bazen de onlara engel olamamıştır.

2.3. Osmanlı Devleti'nin Göç Sırasındaki Tutumu

Osmanlı Devleti 19. yüzyıla girdiğinde çeşitli problemlerle uğraşmaktaydı. Bir yanda büyüyen ekonomik sıkıntılar, diğer yanda özellikle Balkanlarda yükselen milliyet kökenli isyanlar Osmanlı Devleti için en uzun yüzyılın başlangıcı olarak görülmekteydi. Büyük devletlerin Osmanlı topraklarındaki emelleri, özellikle Rusların güneye yani sıcak denizlere inme siyaseti Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıracak meselelerdendi. Bunların yanında bir de iç problemler vardı. Yenilikçi ordu çalışmalarının ve askeri teçhizatın geri kalması, çoğu devlet kurumundaki yozlaşma ve çürüme sorunlardan bazılarıydı. Yani Osmanlı Devleti hem iç hem de dış politikada sıkıntılı günler yaşamaktaydı. Fakat bu olumsuz gelişmelere rağmen devlet, türlü sebeplerle kendi vatanından ayrılmak zorunda kalarak Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen muhâcirlerle hoş bakmış ve elinden gelen yardımı yapmaya çalışmıştır.

Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçler, yalnızca Osmanlı Devleti'nin kendine fayda sağlaması amacıyla olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin öncelikli amacı insanları yaşadıkları muhitte korumaktı. Bu amaçla Viyana Konferansına memur olan Ali Paşa'ya verilen talimatta, "*Kırım, Çerkezistan ve Dağıstan'ın Rusyalunun pençe-i kahrından kurtarılmasının*" en iyi yol olacağı belirtilmektedir (Satıl 2015: 754). Fakat 19. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki toprak kayıpları sonucu Kafkasyalı ve Osmanlı Devleti'ne bağlı halkın yaşadıkları yerlerde korunması ve muhafaza edilmesi imkânsız hale gelmiştir.

Osmanlı Devleti tüm göç ve göçmen meselelerini belli bir düzene göre tanzim etmiştir. Öncelikle, Osmanlı Devleti sınırlarına göç etmek isteyen grup, Osmanlı Devleti'nin ilgili makamlarına çoğunlukla dilekçeyle başvurarak göç hususundaki taleplerini arz etmektedir. Osmanlı Devleti ise bu göç talebini yine meseleye muktedir makamlarla değerlendirmektedir (Erkan 1996: 56). Bu değerlendirme sürecindeki en önemli husus, talepte bulunan grubun iskânı için uygun arazi olup olmadığının araştırılmasıdır. Vilayet ve livalar, göçmenler için uygun arazinin olup olmadığını araştırarak bu hususu karara bağlar ve liva ile vilayetler bu durumu merkeze bildirirler. Örneğin, Osmanlı Devleti'ne sığınmayı düşünen bir muhâcir grubu için yapılan inceleme sonucunda Bayezıt ve civarında 12.500, Hınıs ve Kığı'da 2.000, Tercan'da 1.500, Bayburt'ta 500 ve Muş'ta 4.000 hanenin iskânı için yeterli miktarda “*münasip ve münbit*”⁴⁷ arazi bulunduğu belirlenmiştir. Ardından bu durum merkeze bildirilmiştir (İpek 1991: 196). Antalya Vilayeti deniz ulaşımına müsait olduğundan göçmen iskânı için öne çıkan yerlerden biri olmuştur. Coğrafi konumunun uygun olmasının yanında, 25.000 kişilik muhâcire uygun arazinin bulunduğu vilayetten merkeze bildirilmişti (Gönüllü 2009: 297-298).

Osmanlı Devleti, göçmenler gelmeden önce onlar için uygun yer bulunup bulunmadığını tespit etmeye çalışmaktaydı. Bu sayede Osmanlı Devleti, göçmenlerin gelmesiyle yaşanacak arazi problemlerinin, göçmen yığılmalarının ve daha birçok sorunun önüne geçmek ve göçmenleri en azından yaşamlarını sürdürmelerini sağlayacak topraklara iskân ederek hem o toprakları işler hale getirmek hem de iskân işlerini bir düzene göre yapmak istemiştir. Bunun yanında göçmenlerin daha çok verimli arazilere iskân edilmeye çalışılması, Osmanlı Devleti tarafından muhâcirlere verilen değerin en önemli göstergelerindendir.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki; Osmanlı Devleti bu hususta uygun arazi olmasa bile göçmenleri geri çevirmemiş ve kendisine yönelik bu istekleri çoğunlukla olumlu karşılamıştır. Meseleye dair yapılan yazışmalara yansıyan bu durumla ilgili olarak Osmanlı yönetimi, gelen muhâcirleri imkân ölçüsünde her türlü fedakârlıkla kabul edip yardımda bulunmanın gerekliliğinden bahsetmektedir (Erkan 1996: 50). Örneğin; 1877 yılında Rusya'nın Müslüman mahallerden asker alacağı haberlerinin

⁴⁷Münbit arazi, ekilen şeyi güzel yetiştiren, verimli arazi demektir (Develioğlu 2002: 726). Yani Osmanlı Devleti göçmenleri yerleştirirken arazinin uygun ve toprak olarak verimli olmasına özen göstermiştir.

yayılması üzerine Artvin ve Batum'dan 500 kişi göç ederek Rize'ye ulaşmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti tarafından hem *“hukuk-ı beynelmilel⁴⁸ kaidesinde”* hem de *“arazi-i metruke⁴⁹ ahalisinden olup memalik-i şahane hicret ve dehalet edenlerin cebren iâdeleri şân-ı âliye muvafık olamayacağı beyan”* edilerek bahsi geçen muhâcir grup geri çevrilmemiştir (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I 2012: 141). Benzer bir olay da 1890 yılında yaşanmıştır. Önceden Osmanlı Devleti'ne göç etme kararı alan 9.100 kişi, bu durumu ve mevcut sayılarını Osmanlı Devleti'ne bildirmişlerdir. Osmanlı Devleti de durumdan haberdar olunca hazırlıklarını yapmıştır. Fakat daha sonra gelen haberde bu göçmen gurubuna 750 kişi daha eklenmiş, Osmanlı Devleti sonradan göçmen kafilisine dâhil olan bu gurubun da sevk işlerini üstlenerek onları da Osmanlı topraklarına getirmiştir (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I 2012: 171). Dolayısıyla Osmanlı Devleti zor durumda kalıp izinsiz olarak kendi topraklarına gelen muhâcirleri geri göndermeyi devletin şanına aykırı görerek böylesi bir yolu uygulamaya koymamıştır.

Göçmenler için *“münbit ve müsait”* arazi bulunduktan sonra, talepte bulunan ahaliye bu durum bildirilmektedir. Durumdan haberdar olan ahali, Osmanlı Devleti'nin kendileri için uygun bulduğu arazileri kabul ettiği takdirde muhaceret için hazırlıklara başlamaktaydı. Bu şekilde göçe hazır hale gelen gruplar genelde gemilerle, bazen de başka vasıtalarla Osmanlı limanlarına çıkarılmaktaydılar. Bundan sonra ise Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu geçici iskân bölgelerinde bekletilen muhâcirler, hazırlıkların bitmesiyle derhal iskân bölgelerine sevk edilmekteydi ve böylece muhaceret işi tamamlanmaktaydı (Erkan 1996: 56).

Osmanlı Devleti, kaybedilen topraklardan elde kalan sınırlara yapılan göçleri çoğu zaman teşvik etmiştir. Bu göçler teşvik edilirken esas gaye göçmenlerin içerisinde bulundukları sıkıntılardan kurtarılması olmuştur. Çünkü o dönemde Osmanlı Devleti'nin nüfuzu, göçmenlere yapılan zulümleri, göçmenlerin yaşadıkları topraklarda engelleyebilecek kadar güçlü değildir. Bunun yanında göçmenlerin sağlayacağı iş gücü ile Osmanlı sınırları içinde istihdam ve üretimin artacak olması Osmanlı Devleti'nin insanları göçe teşvik ederken düşündüğü gayelerdendir. Aynı zamanda Anadolu

⁴⁸Bu kelime; milletlerarası hukuk, yani uluslar arası hukuk manasına gelmektedir (Develioğlu 1999: 455).

⁴⁹ Terk edilmiş, bırakılmış topraklar manasına gelen bu kelime (Develioğlu 1999: 37), yaşadıkları coğrafyalardan ayrılarak Osmanlı topraklarına sığınan göçmenlerin eski toprakları için kullanılmıştır.

topraklarında Türk ve Müslüman nüfusun sayısını çoğaltarak bu coğrafyada Türk nüfusun oranının artırılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda Sultan II. Abdülhamid şöyle demiştir:

“Devletin hudutları dâhilinde ancak milletimden olanları ve bizimle aynı dini inançları paylaşanları kabul edebilirim. Türk unsurunu kuvvetlendirmeye dikkat etmeliyiz. Muhaceret yalnız milli kudreti artırmakla kalmayacak, aynı zamanda İmparatorluğumuzun iktisadi kudretini de fazlalaştıracaktır. Rumeli’de ve bilhassa Anadolu’da Türk unsurunu kuvvetlendirmek şarttır.”(Demirel 2009:320⁵⁰).

Osmanlı Devleti göçmenleri topraklarına kabul ederken bazı faydaları da göz önünde bulunduruyordu. 19. Yüzyılda özellikle Balkanlar ve Kafkaslar’da yaşanan büyük miktarlardaki toprak kayıplarının aynı şekilde nüfus kaybına da yol açtığı aşikârdı. 1839 ile 1909 yılları arasında Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki toprakları altı yüz bin kilometrekareden yüz yetmiş bin kilometrekareye düşerek nerdeyse 4 kat azalmıştı. Bununla birlikte nüfus da 20 milyondan 4,5 milyona gerilemişti. Dolayısıyla Osmanlı Devleti hem Balkanlar gibi verimli topraklarını kaybetmiş, hem de nüfusunun yüzde yetmişini kaybederek insan gücüne olan ihtiyacı artmıştı. Dönemin koşulları düşünüldüğünde, sürekli bir savaş dönemi olması sebebiyle asker gücüne duyulan ihtiyaç da had safhadaydı. Yani Osmanlı Devleti sosyal, siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel anlamda kayıp yaşamaktaydı (Kale 2015: 157). Bu açığı kapatmak için de Osmanlı Devleti bu göç hareketlerine olumlu yönde cevap vermekteydi.

Osmanlı Devleti, diğer ülkelerden gelen tarım ürünleri talebine cevap verebilmek ve ekonomik gelişmeyi sağlamak için tarım ürünlerinin üretiminin hızlanmasına önem vermektedir. O dönemde tarımda insanın önemi göz önüne

⁵⁰ II. Abdülhamid döneminde İslamcı politikalar ağırlık kazanmıştır. Onun, Müslüman olan toplumları bir arada tutarak Osmanlı Devleti’nin varlığını devam ettirme politikasından Osmanlı Devleti’ne gelen göçmenler olumlu yönde etkilenmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti topraklarına gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu da zaten Müslümanlardan oluşmaktaydı. II. Abdülhamid, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile gelen göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak ve onları hızlı bir şekilde iskân etmek amacıyla ciddi çalışmalar da yapmıştır. Örneğin 1899 yılında bizzat II. Abdülhamid’in başkanlığında Muhâcirin-i İslamiye Komisyonu adı altında bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun çıkarmış olduğu nizamnameye göre başlıca görevleri; çeşitli bölgelerden gelecek göçmenlere arazi sağlamak, onların en iyi şekilde iskânlarını gerçekleştirmek ve refah içinde yaşamalarını temin etmektir. Bunun yanında Muhâcirin-i İslamiye Komisyonu’nun birçok belgesinde, II. Abdülhamid’in politikalarına paralel olarak, Müslüman nüfusun artırılmasına dair ifadelerle sıkça rastlanmaktadır (Taşbaş 2011: 142).

alındığında Osmanlı politikasının amacı da ortaya çıkmaktadır. Ayrıca o dönemde her faaliyet ve koşulda insan gücüne duyulan ihtiyaç da çok fazlaydı. Bunun için Osmanlı Devleti'nde, göç etmeye karar vermek üzere olan insanları teşvik için birçok kanun ve uygulamaya rastlamak mümkündür.

Tüm bunların yanında Osmanlı Devleti'nin göç politikasını etkileyen ve Kafkas halklarıyla bu türden münasebetlerini arttıran başka gelişmeler de olmuştur. Osmanlı Devleti bölgede halkı yanına çekmek ve Rusya'ya karşı mücadele ettirebilmek için ciddi çalışmalar yapmıştı. Savaş sonrasında ise halk kendini göçe mecbur hissetmiş Osmanlı Devleti de onlara kapılarını açmıştır. Ayrıca Kafkasya'dan göç etmek isteyen ahalinin Osmanlı Devleti ile hususi münasebetleri, harem ve akrabalık bağları da Osmanlı göç politikasını şekillendiren diğer unsurlar olarak sayılabilir (Orat, Arslan ve Tanrıverdi, 2011: 125). Bunun yanında daha önceki yıllarda Osmanlı topraklarına göç etmiş, sonra da Osmanlı Devleti kademelerinde belli yerlere gelmiş olan göçmenler, kendileri ile akrabalık bağları olan ve zulme uğrayan halka karşı şefkatle yaklaşmışlar, böylece Osmanlı göç politikasını etkilemişlerdir (Aydemir 1988: 201-208).

Bununla birlikte Osmanlı Devleti, firari olarak kendi topraklarına gelen göçmenleri zaman zaman geri çevirmiştir. Öncelikle firari olarak gelen göçmenler hakkında tahkikat yapmıştır. Bu tahkikatın neticesi olumlu olursa göçmenleri kendi topraklarına kabul etmiş, eğer olumsuz ise geri çevirmiştir (Yaşayanlar 2014: 108). Osmanlı Devleti'nin bundaki amacı; kendi topraklarında, yerel yönetimler ve halkla problem çıkarabilme ihtimali yüksek olan kimseleri topraklarından uzak tutma isteğidir.

2.3.1. Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Yönelik Yardım Politikaları

Osmanlı Devleti'nin genel politikası ve II. Abdülhamid'in şahsi politikaları neticesinde göç etmek zorunda kalarak Anadolu'ya gelen muhâcirlerle elden geldiğince yardım yapılmaya çalışılmıştır. Fakat II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra Osmanlı Devleti'nin göç politikası onun etrafında şekillenmiştir. II. Abdülhamid göçmenlere yönelik birçok yardım çalışmasının bizzat içerisinde olmuş ve göçmenlere destek olmak için kendi parasıyla yardım etmiştir. Ayrıca göçmenlere kolaylık sağlamak ve içinde bulundukları zor durumdan ve sıkıntılı hallerden onları kurtarabilmek için göç ve yerleşim politikalarına yeni düzenlemeler getirmiştir (Karpas 2014: 111). II. Abdülhamid "*Halife-i müminin velmüminat*" sıfatıyla, göçmenler için "*Rusya'ca din ve*

diyanetimize olan taarruz ve halelden dolayı Hazreti Peygamber(s.a.v.)'in sünnet-i seniyyesine baş eğerek Kafkasya'dan hicret" etmenin öneminden bahsetmiştir. 1899 yılında da bizzat göçmen işlemleriyle alakadar olan komisyonun başına geçerek göç ve göçmen meselelerinin tam içerisinde yer almıştır. II. Abdülhamid'in Kafkasyalıları olan bu özel ilgisinin bir sebebinin de annesinin Kafkasyalı olmasından kaynaklandığı bilinmektedir (Bice 1991: 53).

Göçmen sayısının artması ve sürekli gelenlere yenilerinin eklenmesi yüzünden Osmanlı Devleti bu göçleri belli bir plan ve programa göre yapmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında zaman zaman bazı kanunlar da çıkararak göç etmeye meyilli insanları teşvik edip elde kalan Osmanlı topraklarında istihdam etmeye çalışmıştır. Ancak tüm bu kanunlar ve yapılan uygulamalarda esas amaç; yaşadıkları yerlerden malları gasp edilerek atılan veya göç etmek zorundan bırakılan bu insanlara yardımcı olarak onların toplumla kaynaşmasını sağlamak ve göçmenleri kendi kendilerine yetebilecek hale getirmektir.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden ve hatta Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen bütün insanları kapsayan göçmenlerle ilgili genel politikası şöyledir:

1-Ülkenin en değerli yerlerindeki işlenmeyen toprakları göçmenlere vermek ve böylece bu yerleri tarıma açıp göçmenlerin buralardan azami surette istifade edebilmelerini sağlamak,

2-Osmanlı padişahına ve ülke kanunlarına bağlı olacak herkese Osmanlı kapısının açık olduğunu belirtmek,

3-Örf, adet ve dini düşünce özgürlüğünün Osmanlı Devleti'nin taahhüdünde olduğunu söylemek,

4-Göçmenleri askerlikten belli sürelerde muaf tutmak,

5-Göç ve iskân kararnamesini farklı dillere çevirerek daha çok ulusa ulaşmasını sağlamak (Karpas 2013: 153-155),

6-Göçmenlerin iskânına kadar iâşe olarak 10 yaşından küçük olanlara 100 dirhem, 10 yaş üzerine ise yarım kıyye ekmek verilmesi, fakat zengin olan muhâcirlerle bu yardımın yapılmaması,

7-Daimi olarak iskân edilen göçmenlerin iskân edildikleri yerleri terk etmelerinin de yasaklanması,

8-Muhâcirlerin tarım yapabilmeleri için gerekli alet-edevatın temin edilmeye çalışılması (Berber 2011: 35),

9-Osmanlı Devleti'nin son dönem göç politikasını şekillendiren en önemli isimlerden olan II. Abdülhamid'in göçmenlere destek olmak için kendi parasıyla yardım etmesi, göçmenlerin iskânları için kanunlar çıkartması ve onlara her türlü kolaylığı sağlamaya çalışması (Karpas 2013: 57),

10-Muhâcirlerle vergide kolaylıkların sağlanması ve nakdî yardımların yapılması⁵¹.

Göç olgusu çok yönlü bir durumdur. Göç ve göçmen meseleleri hem göçmenler, hemde göç edilen yerin ahalisinde ekonomik ve sosyal boyutta derin etkiler bırakmaktadır. Fakat en büyük etki yurtlarından göç etmek zorunda kalan göçmenler nezdinde görülmektedir. Osmanlı Devleti de bu uygulamalarla özellikle göçmenlerin yaşadıkları veya yaşayabilecekleri sıkıntıların önüne geçmeye çalışmıştır. Hayatın birçok alanında ortaya konan bu yardım ve destekler özellikle göçmenlerin ekonomik hayatında ağırlık kazanmaktadır.

2.3.2. Göçmenlere Yardım Etmek Amacıyla Bulunan Kaynaklar

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda ciddi mali sıkıntılar yaşamaktaydı. Yukarıda sıralanan bu yardımları yapabilmek için kayda değer bir para gücüne ihtiyaç duymuştur. Bu yüzden Osmanlı Devleti, imkânları ölçüsünde çeşitli yardımlar yapmakla beraber halkı ve bazı hayır kuruluşlarını göçmenlere yardım etmeleri için teşvik etmiştir. Bu şekilde Osmanlı tebâsından ve yurt dışındaki yardım kuruluşlarından sağlanan yardımlar, Osmanlı Devleti'nin kendi bütçesinden yaptığı yardımlarla birleşmekteydi.

⁵¹ Osmanlı Devleti'nde göçmenlerle alakalı olarak genelde bu uygulamalar ve kanunlar geçerli olmakla beraber özellikle göçmenlerin yoğunlaştığı bölgeler için zaman zaman hususi kanunlar da çıkarılmıştır (Berber 2011: 35).

Bunların yanında bazı ek kaynaklar da bulmaya çalışarak mevcut yük hafifletilmeye çalışılıyordu.

Osmanlı Devleti'nin ve diğer yardım kuruluşlarının göçmenlere yardım etmek amacıyla bulduğu kaynaklar şu şekilde sıralanabilir:

- 1-Osmanlı Devleti'nin devlet nezdinde yaptığı yardımlar,
- 2-Yurt içinden ve yurtdışından hayırsever insanların ve yardım kuruluşlarının yardımları
- 3-Üzerinden yaya, araba ve hayvanların geçtiği Karaköy Köprüsü gelirleri,
- 4-Belli yer ve zamanlarda muhâcirlerin ihtiyaçlarını sağlamak amaçlı düzenlenen tiyatro ve konser gelirleri,
- 5-Kurban derisi gelirleri,
- 6-İmaretler, camiler ve çeşitli vakıflardan gelen gelirlerin bir kısmı, Evkâf Hazinesinin tasarrufları,
- 7-1878'de alınan bir kararla, paranın tamamı göçmenlere gitmek üzere İstanbul'da yaşayan halktan nüfus başına 1-5 kuruş arasında toplanan yardım (Zorunlu Tasarruf Fonu) gelirleri,
- 8-1899 yılında başlatılan bir uygulamayla, 2 yıl ile sınırlı olmak üzere, çeşitli evraklar ve belli senetlere farklı ücretlerde pul yapıştirılma zorunluluğu getirilmiştir. Bu pulların gelirleri de yine muhâcirler için kullanılacaktı (Sarıcaoğlu 2002: 606),

- 9-Sadaka gelirleri (BOA. ,DH.MKT.,nr: 1323/61)⁵²,

Buradan anlaşılacağı üzere göçmenlere yönelik yapılan yardımlar genellikle Osmanlı Devleti'nin yönlendirmesiyle yapılmaktadır. Yine bazı noktalarda devlet göçmenler için ek vergilendirme yoluna gitmiştir. Bunun yanında hayırsever kurum ve kişilerin yardımları da söz konusudur.

⁵²Örneğin; “*Muhacirin fukarasına tevzi'e ve taksim olunmak üzere Bolu Sancağı ahalisi tarafından sadaka-i fitr olarak toplanan*” bir yardımdan Osmanlı Devleti memnun olmuştur. Osmanlı Devleti, yapılan bu yardımı bütün halkına duyurarak onları da aynı şekilde muhacirlere yardım noktasında teşvik etmek için mevcut durumun gazetelerde yayınlanmasını istemiştir (BOA., DH.MKT., nr.: 1323/61).

2.3.3. Muhâcirlerin Anadolu'ya Nakilleri Sırasında ve Geçici İskân Bölgelerinde Osmanlı Devleti'nin Yardımları

Osmanlı Devleti hem göç politikası gereği hem de sahip olduğu değerler neticesinde kendi topraklarına göç etmek isteyenlere kapılarını sonuna kadar açmış ve elinden gelen yardımı yapmıştır. Bu hususta muhâcirleri yaşadıkları yerlerden alarak güvenli ve sağ-salim bir şekilde Osmanlı sınırlarına nakletmek ilk meseledir. Fakat bu sorun, Osmanlı Devleti için hayli zor ve meşakkatli olmuştur. Çünkü özellikle muhâcir nakli meselesini tam ve kesin olarak çözebilmek için göç edeceklerin sayısını tam olarak bilmek gerekmektedir. Fakat bu, o dönem şartlarında mümkün olmamıştır. Osmanlı Devleti nakil olacak göçmen sayılarını tam olarak tahmin edememiş ve dolayısıyla gerekli önlemleri alamamıştır⁵³. Bu tahminlerin yanlış olmasında, Rusların yanlış ve eksik bilgi vermesinin yanında, Osmanlı Devleti'nin de çeşitli sebeplerden dolayı yetersiz olması etkili olmuştur. Örneğin; Osmanlı Devleti, başlangıçta Batum'dan gelecek göçmenleri nakletmek için bir tane İdare-i Mahsusa vapurunu görevlendirmiştir. Fakat göç etme arzusunda olan halk sürekli olarak Batum Limanı'na akın etmekteydi. Bu tek vapurun göçmen nakline yetmeyeceği geç anlaşılmış, ondan sonra İdare-i Mahsusa vapurunun yanına 5 adet daha ek vapur çıkarılmıştır (Demirel 2009: 321). Yine Sohum'daki göçmenleri taşımada vapurlar yetersiz kalınca Tunus ve Suriye'den İstanbul'a gelecek olan vapurlar hemen Sohum'a muhâcir nakli için sevk edilmiştir. Bu gönderilen vapurların da yetersiz kalması durumunda yabancı ülkelerden vapur kiralanması noktasında Bahriye Nezâretine yetki verilmiştir. Bu şekilde Karadeniz'in Anadolu sahillerine binlerce göçmen nakledilmiştir (İpek 1991: 109). Bazen de bürokrasiden kaynaklı aksaklıklar vapurların zamanında ulaşmasını engellemiştir (BOA. Y. MTV.,nr.; 3/116).

Osmanlı Devleti, göçmenlerin ihtiyacına yetecek vapur temin etme noktasında çok başarılı sayılamaz. Çünkü Anadolu'ya yapılan Kafkas göçlerinin ciddi bir bölümü Sohum ve Batum'dan gelmiştir. Fakat yukarıda verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı

⁵³ Bu mesele daha önceki yıllarda yaşanan göçlerde de Osmanlı Devleti'ni yanıltmıştır. Örneğin; 1863 yılında Osmanlı Devleti Ruslarla yaptığı anlaşmaya itimat etmiş ve Rusların sözüne güvenerek 40.000-50.000 arasında Çerkez göçmenin geleceğini tahmin etmişti. Fakat 1864 yılına gelindiğinde bu sayı dört yüz bine çıkmıştır (Karpas 2013: 166).

üzere Osmanlı Devleti'nin buralarda göçmen nakliyesi hususunda vapur temin etme noktasında oldukça başarısız olduğu görülmektedir. Bunun yanında vapurların eksik gelmesi üzerine Osmanlı Devleti'nin bu ihtiyacı gidererek göçmenlerin Anadolu'ya naklinin sağlanması hususundaki gayret ve çalışmaları, Osmanlı Devleti'nin göçmenlere yardım etmedeki iyi niyetinin göstergesidir.

Bunun yanında ülkenin içinde bulunduğu durum da yardımların yerinde ve zamanında yapılmasını aksatmıştı. Fakat tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti göçmenlerin nakli için elinden geleni de yapmıştır. İskân-ı Muhâcirîn Talimatnamesi'nde belirtildiği üzere, gerek sahil bölgelerinden gerekse diğer yerlerden gelen göçmenlerden durumu kötü olanlarına Osmanlı topraklarına olan yolculukları boyunca yardım edilecekti. Bunun yanında yolculuktan sonra iskânları gerçekleşip kendi gereksinimlerini karşılayabilecek duruma gelene kadar da göçmenlerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır (Erkan 1996: 221).

Sohum, Batum, Novorosiski'ye Kafkasya'nın diğer Karadeniz kıyı şehrindeki göçmenler için Osmanlı Devleti imkânları ölçüsünde vapurlar göndererek halkın muhaceretini sağlamaya çalıştı. Örneğin; göçmenlerin sevk ve iskân işleriyle görevlendirilen Muhâcirîn-i İslamiye Komisyonunun 1899 yılında aldığı ve 1905 yılında yayınladığı nizamnameye göre: *“Hicret edecek nüfusun gelecekleri yerlerden mahal-i iskânlarına kadar vapur ve demiryolu ve araba ücuratı gibi muhtaç olacakları masarifin vilayetlerce suret-i tedarik ve tesviyesi Komisyon-ı Âlice kararlaştırılarak bu babda tanzim kılınacak layiha arz-ı atabe-i ulya kılındıktan sonra şayan buyrulacak müsaade-iseniyye üzerine bir nüshası Bâbîâli'ye irsal edilecek ve gelecek nüfus hayvanlarını da nakletmek istedikleri halde buna terettüp eden mütalaat dahi ilaveten maruzat olunacak ve şemendüfer idareleri ve ecnebi olmayan vapur kumpanyaları ile muhâcirînin nısf ve daha dûn navul ile veyahut meccânen nakli maddesi kararlaştırılarak Komisyon-ı Âlice ona göre nakliyata müsaraaat edilecektir”* denilmiştir (Taşbaş 2011: 154-155). Dolayısıyla Osmanlı Devleti göçmenlerin Anadolu'ya ulaştırılması meselesinde elden geldiğince halka yardım yapmaya çalışmış ve bu işi büyük oranda kendi üzerine almıştır. Dahası göçmenlerin hayvanlarını getirmek için de çalışmalar yapılmıştır. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin bütçesinin kötü olmasının

sonucunda vapur ücretlerinin yarısını ödemek ve hatta mümkünse daha aşağı ödemeye de gayret edilmiştir.

Göçmenler için gıda yardımları ile barınacak yerlerin sağlanması da önemli bir meseleydi. Özellikle geçici iskân mahallerinde göçmenlerin çektikleri sıkıntılar göz önüne alındığında, mevcut durum bu bölgelerde daha da önem kazanmaktaydı. Bununla ilgili olarak İskân-ı Muhâcirîn Talimatnamesinin 20. maddesinde şu ifadeler geçmektedir: “Bir mevki-i iskeleye nakl ve sevk olunacak muhâcirînin ol mahale hin-i vurudlarında Hükümet-i Mahalliye komisyonlar ve şubeler ma’rifetiyle hemen bunların imkân müsait olduğu kadar soğuk ve sıcaktan muhafazalarına, hiç birinin açıkta ve hal-i sefalette kalmamalarına gayret ve itina olunacağı” belirtilmiştir (Erkan 1996: 222). Yani muhâcirlerin geçici iskân bölgelerinde bekletildikleri süre içerisinde aç⁵⁴ ve açıkta bırakılmamaları amacıyla mahallî idareler tarafından gereğinin yapılması belirtilmiştir. 20 Şubat 1899 yılında kurulan Muhâcirîn-i İslamiye Komisyonu tarafından çıkarılan nizamnamede de aynı ifadelere rastlamak mümkündür⁵⁵.

İskân-ı Muhâcirîn Talimatnamesinde gıda sıkıntısı çekenler ile fakir olup zor durumda kalanlar için de “Tayinat-ı لازمeleri dahi yirmi yedinci maddede gösterilen usule tevfiikan hitâm-ı iskâna ve kendilerince tedarik-i maşiyete iktidar hasıl oluncaya kadar itâ olunacak” denilerek, göçmenlerin kendi levâzımâtını sağlayabilecek duruma gelene kadar gıda ihtiyaçlarını karşılamak adına da düzenlemeler yapılmıştır (Erkan 1996: 221). Bunun yanında yine İskân-ı Muhâcirîn Talimatnamesinin gereği olarak, İstanbul’a veya ülkenin diğer bölgelerine gelen göçmenlere, iskân süreci sonlanıp göçmenler daimi iskân bölgelerine yerleşinceye kadar yevmiye de verilecekti (Tanrıverdi 2009: 58).

⁵⁴ Osmanlı Devleti, sınırlarına ulaşan göçmenlerin gıda sıkıntısını çözmeye çalışmıştır. Hatta göçmenler için ayrılan gıda yetmediğinde, ek gıdalar ve kaynaklar bulunarak meselenin halledilmesine gayret edilmiştir (BOA, DH. MKT, nr.: 1319/8).

⁵⁵ Bu konuyla ilgili olarak 1905 yılında yayınlanan nizamnamede şu ifadeler geçmektedir: “Hicret edecek nüfusun gerek Dersaadet’te gerek Anadolu sevhilinin (sahiller) çıkacakları sevhilinde müddet-i medide yığılıp kalmalarına ve duçar-ı sefalet olmalarına mahal bırakılmamak için mahal-i iskânları evvelce tehiye olunmak ve haneleri yapıncaya kadar oralarda suret-i temekkünleri temin edilmek ve sevklerde yollarında duçar-ı sefalet olmamaları zımında konak mahalli ittihaz edilecek yerler dahi kararlaştırılmak üzere mahalleriyle bi’l muhabere Komisyon-ı Âlice tedabir-i mukteziye ittihazına fevkü’l gaye itina kılınacak ve herhalde muhacirinin mahal-i iskânları hazırlanmış bulunduktan sonra takım takım celbleri sureti nazar-ı dikkate alınacaktır ve şu muamelatın muhafaza-i hüsn-ı cereyanı zımında memalik-i ecnebiyeden gelecek muhacirin mahallerinden hareket etmezden evvel zaman-ı hicret ve hareketlerine dair Babiâli’den vakt ü zamanıyla Komisyon-ı Âliye malumat verilecektir” (Taşbaş 2011: 156).

Göçmenler için yapılan bu yardımların yerlerine ulaşması ayrıca bir sorundu. Bunu sağlayabilmek için teşkilatlı bir yapıya ve büyük bir ekonomik güce ihtiyaç vardı. O dönemde Osmanlı Devleti bunları sağlayamadı. Dolayısıyla bu yardımlar düzenli bir şekilde göçmenlere ulaşamadı. Örneğin; göç yolculuğu devam edenlere yardım yapılması için alınan karara rağmen, bu göçmenlere ulaşmakta zorluk çekildi ve tayinatları verilemedi. Yine daha önce göçmenlere yevmiye ve tayinat verilmesi adına karar alınmıştı. Fakat 1880 yılında Osmanlı Devleti bu tayinatlarda kesintiye gitmişti (Taşbaş 2011: 58). Osmanlı Devleti'nin böyle bir kesintiye gitmesinin sebebi muhtemelen içinde bulunduğu mevcut durumdan ileri gelmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın getirmiş olduğu ağır yükleri henüz atabilmiş değildi. Ayrıca ülke ekonomik ve siyasi anlamda da sıkıntılı süreçten geçmekteydi. Dönemin şartları da düşünüldüğünde yardımların yerine zamanında ulaşmasının zorluğu anlaşılabılır. Aynı zamanda devletin içinde bulunduğu durum da bu yardımların ihtiyaç sahiplerine ulaşmasının gecikmesinde veya hiç ulaşamamasında önemli bir etken olduğu söylenebilir.

Göç esnasında hasta olanlar veya çeşitli sebeplerle gelemeyecekler için de bir çalışma yapılmıştır. Göç olayının gerçekleştiği esnada hasta olan kişilerin gemilere binmesine izin verilmemiştir. Fakat hasta olan kişi, hastalığı bitince eğer ailesinin yanına göç etmek isterse ailesi nereye gittiyse ona haber verilecek ve buraya gitmesi de devlet tarafından sağlanacaktı (Erkan 1996: 222). Aynı zamanda eğer aileden birisi veya birileri göçmüş fakat ailenin diğer efradı eski yerleşim yerinde kalmışsa, geride kalanları almak için de devlet çaba göstermiştir (BOA, DH. MKT, nr.:16/48). Bu şekilde Osmanlı Devleti hasta olanların göçünü engelleyerek salgın hastalıkların kendi topraklarına ulaşmasını engellemeye çalışmıştır. Fakat daha sonra bu kimselerin mağdur olmalarının önüne geçebilmek için onlara yardımcı olmuş ve ailelerinin yanına göç etmelerini sağlamaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ve diğer yardım kuruluşlarının yapmış olduğu yardımların yanında, göç eden halkın iskân gerçekleştirdikten sonra kendi aralarında yardımlaşmayı sağlayarak birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için kurmuş oldukları vakıflar da vardır. 1880 yılından itibaren kurulmaya başlanan bu vakıflarda hayır amaçlı gayeler esas alınmıştır. Göçmenler kendi imkânlarıyla kurdukları vakıflarıyla kendi sosyal ve dini

gereksinimlerini (cami, mektep, medrese vb.) sağlamaya çalışmışlardır. Bu vakıfların toplam sayısı ise 1890-1914 yılları arasında toplam 119 olarak tespit edilmiştir (Yüksel 1994: 476-477).

Osmanlı Devleti, göç sırasında yapılan yardımların yanında, muhaceret bittikten sonra da göçmenlere yardımlarını sürdürerek onların hayatlarını kolaylaştırmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti, göçmenleri iskân etmeyi planladığı yerlerde konut inşa etmeye gayret etmiştir. Ayrıca göçmenlerin yerleşeceği yerlerde sağlık hizmetleri verilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında göçmenlerin iskân edildiği bölgelere gerekli eğitim ve din görevlileri atanarak maaşları devlet tarafından ödenmiştir. Aynı zamanda hem Osmanlı Devleti'nin göçmenleri kabul etmedeki amaçlarından biri olan tarımsal üretimi artırmak hem de muhâcirlerin hayatlarını idame ettirmek amacıyla göçmenler için gerekli tarım araç-gereçleri sağlanmaya çalışılmıştır. Vergi ve askerilikten de muaf tutulan göçmenlerin hayatlarını kolaylaştırmak ve uyum problemlerini aşmaları için devlet nezdinde girişimler olmuştur (Sarıcaoğlu 2002: 605). Ayrıca, muhâcirlerden çocuk yaşta olup sokakta kalan ve dul ile yetim olanları toplanarak Tophane-i Amire ve Saray Mektebine gönderilmiş ve eğitim almaları için gerekli çalışmalar yapılmıştır (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri 2012: 127). Bunun yanında muhâcirînin hizmetinde kullanılmak üzere cami ve okullar yapılmıştır (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri 2012: 164). Yerli halkı, muhâcirlerin kimsesiz olanlarına yardım etmesini teşvik için, muhâcirînden dul kadınlar ile yetim olarak göç edip evlenecek yaşa gelmiş olanlarla evlenenlere toprak verilmesi kararlaştırılmıştır (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri 2012: 174).

Osmanlı Devleti, iskân edilmeyi bekleyen ve dolayısıyla göç yolculuğu daha sonlanmayan insanlara yaptığı yardımların yanında, göç sürecini tamamlamış ve bir yerlere iskân edilmiş muhâcirlere de yardım etmeye çalışmıştır⁵⁶.

⁵⁶Yine İskân-ı Muhâcirîn Talimatnamesinin 20. maddesinde: “muhâcirîn-i merkumenin iskelelere vusulları anında kangî kaza derununa iskân olunacaklar ise, lâzım gelen araba ve hayvan, araba bulunmayan yerlerde yalnız luzumu miktar hayvan tedarik ve bila tevkîf ol kazaya sevk ve ikram olunarak, merakiz-i hükûmat' avusullarında iskân mahallerinin tayin ve hanelerinin inşâ ve itmamiyle yerleştirilecekleri zamana kadar, merkezlere civar olan kuranın cesametine göre beher on haneye bir muhacir hanesi misafir verilerek sefaletten hıfz edileceklerdir.” (Erkan 1996: 221) denilerek, göçmenlerin iskân yerlerinde, zor koşullar altındaki yaşamlarını kolaylaştırmak adına bir takım düzenlemeler yapılmıştır.

2.3.4. Osmanlı Sınırlarına Ulaşanların İskân Mahallerine Nakli

Kafkasya'dan gelerek Osmanlı topraklarından belli bir iskeleye yahut bir mevkiye ulaşan göçmenlerin buralardan iskân edilecekleri bölgelere nakilleri de önemli bir meseleydi. Göçmenler, geçici iskân bölgelerinde kaldıkça sorunlar daha da büyüyor, buradaki göçmenlerin iâşe, barınma gibi temel ihtiyaçları Osmanlı Devleti'ni zora sokuyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, geçici iskân bölgelerinde bulunan göçmenleri bir an önce daimi iskân bölgelerine yerleştirerek en kısa zamanda kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir konuma gelmelerini sağlamaya çalışmıştır. Bunun sağlanması adına Osmanlı Devleti bazı yardımlar yapmaya çalışmıştır.

Osmanlı sınırlarına ulaşan göçmenlerin, ulaştıkları iskele veya mevkinin bağlı olduğu kazanın araba ve hayvanları tarafından taşınmasına çalışılmıştır. Eğer bu kazada bulunan hayvan ve arabalar yeterli gelmezse, civar kazalardan bu ihtiyaç karşılanacaktı. Bununla birlikte, göçmenlerin sayıları ve daimi iskân bölgelerine kaç günde ulaşacakları tahmin edilerek, sevk olunacakları tarihten beş-on gün evvel iskân olunacakları yerlerde bulunan memurlara bildirilmesine karar verilmiştir. Osmanlı Devleti yolculuk esnasında da göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamaya çalışmıştır. Kafiye olarak hareket eden göçmenlerin rahatını temin ederek tayinat yüzünden sıkıntı çekdirmemek için, sevk olundukları yerlere ulaşana kadar geçecekleri kaza ve köylerden gıda yardımı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda hükümet-i mahalliye tarafından münasip bir memur görevlendirilmesi kararı alınmıştır. Göçmenlerin nakliyat ve sevk işlemlerine, mahallerindeki memurlar ve zabıtalara yeterli gelmezse, Asâkir-i Nizamiye-i Şahane tarafından, eğer buradan da memur ihtiyacı karşılanamaz ise, ulaşacakları mahallerdeki hamiyet sahibi kişilerden hükümete sevk ve iskân işlemlerinde yardımcı olmak adına istihdam edilebilecekleri, İskân-ı Muhâcirîn Talimatnamesinde belirtilmiştir. Ayrıca sevk ve iskân sırasında, mevcut koşullar sebebiyle zor durumda kalanlar ve hasta olanlar olur ise, bu kimseler kesinlikle yolda terk edilmeyecektir (Erkan 1996: 221-223).

O dönem şartları ve muhâcirlerin yıllar içerisinde ve farklı mevsimlerde sürekli olarak Osmanlı topraklarına geldikleri göz önüne alındığında, göçmenlerin olumsuz hava koşullarından ve mevsim şartlarından etkilenmemeleri mümkün değildir. Dahası göçmenlerin Osmanlı topraklarına gelirken mallarının çoğunu geride bıraktıkları, taşınmaz mallarını

değerinin çok altında satarak geldikleri de düşünüldüğünde kendilerinin hem sevk ve iskân sürecinde hem de geçici iskân bölgelerinde barınma ve iâşeye ihtiyaç duymaları oldukça normaldir. Osmanlı Devleti de böylesi bir durumda kalan muhâcirler için çeşitli uygulamaları yürürlüğe koyarak onları bulundukları zor durumdan kurtarmaya çalışmıştır

Osmanlı Devleti'nin göçmenlere yönelik belli bir plan ve programı olmuş ve bunu elden geldiğince uygulamaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin göçmenlere yönelik bu politikasını genel olarak şu maddelerle özetlemek mümkündür:

1- Osmanlı Devleti yoğun Rus baskısı altında ezilen ve zaman zaman yok olmakla karşı karşıya kalan bu göçmenlere kapılarını hiçbir zaman kapatmamış ve yardım elini hep uzatmıştır.

2- Hem Osmanlı tahtının sahibi hem de İslam Halifesi unvanıyla dönemin padişahları Müslüman muhâcirlere yardım etmeyi dini bir vecibe olarak görmüşlerdir. Çünkü Ruslar, bölge halkına zulmederek Hristiyan olmaları için baskı yapmaktaydılar. Özellikle yoğun göçmen akınlarının yaşandığı II. Abdülhamid döneminde bu durum açıkça görülmektedir.

3- Başlangıçta fayda gözetilmeden ülkeye kabul edilen göçmenlerin sonraki süreçte bazı faydalar doğrultusunda iskânları yapılmıştır. Fakat bu beklentiler hiç bir zaman esas gaye olmamıştır. Belki de Osmanlı göç ve iskân politikasını eleştiren halka ve bazı devlet yöneticilerine göçmenlerin Osmanlı topraklarına iskânıyla sağlanacak faydalar gösterilerek bu eleştirileri azaltıp ahaliyi ve devlet memurlarını göçmenlere yardım etmeye teşvik etmek istenmiştir.

4- Rusya'ya karşı verilen savaşlarda Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan bu halka yardım etmeyi Osmanlı Devleti bir borç bilmiştir. Bununla birlikte onların askeri özelliklerinden yararlanılabileceği de düşünülmüştür.

5- İlk gelen göçmen kabilelerinden elde edilen faydalar sayesinde olsa gerek, sonraki yıllarda gelen muhâcirlerin Osmanlı Devleti'ne sağlayacağı fayda devletin nazarında olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid, göçmenlerin Osmanlı topraklarında iskânıyla, devletin sınırları içerisindeki Müslüman nüfus oranının çoğalacağını, imar faaliyetleri ve tarım ürünlerinden sağlanacak gelirin artacağını söylemiştir. Ayrıca II. Abdülhamid, savaşçı kabiliyetleri yüksek olan Kafkasyalı göçmenleri Osmanlı sınırlarına yerleştirerek bu bölgelerin sınır güvenliğini artırmak istemiştir.

2.4. Rusya'nın Göç Sırasındaki Tutumu

Rusya'nın 18. yüzyıldan sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Kafkasya'da yaşayan Müslüman halka yapmış olduğu muameleler göz önüne alındığında, Osmanlı tâbîyetindeki insanların Kafkasya'dan göç etmesine yol açan bir durum ortaya koyduğu rahatça söylenebilir. Yani Rusya, bölgedeki Rus egemenliğini ve Rus politikalarını tehlikeye düşürecek bir halkı Kafkasya'da istememekteydi.

Rusya kendi çıkarlarına ters düşecek şekilde göçmenlerin topraklarını terk etmesine de müsaade etmemeye çalışıyordu. Osmanlı Devleti'nin göçmenlere yönelik yardımları ve kendisine doğru yaşanan göçleri teşvik etmesi de Rusya'yı endişelendirmişti. Bu yüzden Rusya, zaman zaman göçleri engelleme yoluna gitti. Örneğin 15 Ocak 1900 tarihinde, Hariciye Nezâretine gönderilen bir dilekçede, Rusya'nın Revan Sancağında yer alan Kuzugüden Köyü sakinlerinden 2000 hane Karapapak halkı Osmanlı Devleti'ne hicret etmek istediklerini bildirmişlerdir. Fakat Rusya, ekonomik nedenlere bağlı olarak henüz burada hasat döneminin başlamadığını ve tarım ürünlerinin ellerine geçmediğini belirterek Karapapaklar'ın Osmanlı Devleti'ne göçlerine hemen izin vermemiş, Beyazıt'ta bulunan Karapapak reislerinden Mehmet Ali'ye, bu göçe ancak bir yıl sonra müsaade edebileceklerini bildirmiştir. Dolayısıyla Rusya, tarım ürünlerinin hasatı tamamlanıp vergiler ödenince halkın göç etmesine müsaade edecektir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'ne göç ettikten sonra türlü sebeplerle Rusya'ya geri dönmek isteyen halk yine Rusya'nın geri çevirmesiyle karşılaşmıştır. Özellikle toprak sahibi kimselerin eski yaşadıkları yerlere, yani Rus topraklarına dönmeleri türlü zorluklar çıkartılarak engellenmeye çalışılmıştır. Bu şekilde Ruslar, Kafkasya'dan göç eden halkın topraklarına el koymayı amaçlamıştır (Tanrıverdi 2009: 65). Yani Ruslar tamamen çıkarları doğrultusunda göç hareketlerine yön vermeye çalışmıştır.

Rusya, göçten sonraki süreçte muhâcirlerin iskân edilme işlemlerini de yönlendirmeye çalışıyordu. Bu amaç doğrultusunda, göçmenlerin kendi sınırlarına yakın yerlere iskân edilmemesini Osmanlı Devleti'ne bildirmişlerdi. Hatta Osmanlı Devleti'ne resmi bir talepte bulunan Rusya, göçmenlerin Erzincan, Tokat, Amasya ve Samsun hattının batısında iskân edilmelerini istemişti ve özellikle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan gelen göçmenleri Doğu Anadolu'daki şehirlere yerleştirmesine engel

olmaya çalışıyordu. Bu durumun sebebi ise, Kafkasya Müslümanlarının Ruslara duyduğu kin ve nefret duyguları, savaşçı kabiliyetlerinin üstün olması ve Rusya'nın gelecekte buralardaki emellerine engel olabilecek bir nüfus yapılanması istememesidir. Osmanlı Devleti hem sınırda tampon bölge oluşturmak, hem de Kafkasya'da kaybedilen topraklar geri alındığı takdirde hızlı ve seri bir şekilde göçmenleri eski yurtlarına yerleştirebilmek amacıyla uygulamak istediği iskân politikasından, içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi şartlar dolayısıyla vazgeçmek zorunda kalmıştır (Taşbaş 2011: 181-184).

Görüldüğü üzere Rusya elden geldiğince ekonomik ve siyasi çıkarları doğrultusunda göç hareketlerine izin veriyordu. Daha önce belirtildiği üzere, Kafkasya'da ve Osmanlı topraklarının Kafkasya'ya sınır olan yerlerinde yaşayan Ermenileri de Kafkasya'ya göç etmeye teşvik ediyordu. Rusya'nın böyle bir politika takip etmekteki amacının hem çıkarlarına engel olabileceğini düşündüğü unsurları bölgeden uzaklaştırmak, hem de kendi güdümünde olacak ve çıkarlarına hizmet edip Osmanlı sınırlarında bir tampon bölge oluşturacak Ermenileri Kafkasya'ya yerleştirecek bir iskân siyasetini uygulamak olduğu açıktır.

2.5. Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler Hakkında Sayısal Veriler

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin kaybettiği Kafkasya topraklarından elde kalan Osmanlı sınırlarına yapılan göçlerde sayısal verilere ulaşmak oldukça zordur. Hem bu bölgelerde ve göçmenlerin ulaştığı liman kentlerinde konsolosların yetersizliği hem de az da olsa buralarda bulunan konsolosların bir kısmının taraflı olması⁵⁷ göçlerle ve göçmenlerle alakalı gerçek

⁵⁷Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesinde görevli konsolosların raporları, Kafkasya göçleriyle alakalı olarak önemli bilgilere ulaşmamızı sağlayacak niteliktedir. Fakat o dönemde bölgedeki konsoloslarının çoğu taraflı davranmışlar ve gerçeği yansıtmayan bilgiler vermişlerdir. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin coğrafi konum olarak Kafkasya'ya en yakın kenti olmasıyla öne çıkan ve göçlerle ilgili en doğru ve hayli fazla bilgilerin alınması beklenen Erzurum şehrindeki İngiliz konsolos Zohrab'ın şu ifadeleri dikkat çekicidir: " *Rus ordusu ilerledikçe gerek Müslüman, gerekse Hristiyan köylüler hoşnutlukla onları karşılamaya çıkmaktadır*". Bu ifade tamamen taraflıdır. Çünkü o dönemde bölgede yaşananlar birçok belgeyle sabittir. Onlarca Müslüman kişinin ve hatta esirlerin Rus askerleri tarafından öldürüldüğü bilinmektedir. Bu anlamda Zohrab, Tiflis'teki İngiliz Konsolosu Ricketts ile bile çelişmektedir. Hatta bu durumla ilgili Trabzon'da bulunan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsolosu Kwiatskowski de Ardahan'da yapılan katliamdan bahsederek buradaki hastaneye dahi Rus askerlerince ateş açıldığını ifade etmektedir (McCarthy 2012: 118).

bilgilere ulaşmayı iyice zorlaştırmaktadır. Ayrıca göç sırasında yaşanan olumsuzluklar dolayısıyla ölenlerin sayısına da kesin olarak ulaşmak imkânsızdır. Bununla birlikte o dönem şartlarında göçmenlerin sayıları tam ve eksiksiz şekilde tutulamamış, kayıt altına alınamayan birçok göçmen Osmanlı topraklarına yerleşmiştir⁵⁸. Resmi yollardan ve Osmanlı Devleti'nden izin alarak gelen göçmenlerin yanında, izinsiz ve Kafkasya'dan kaçarak gelen göçmenlerin sayıları da oldukça fazladır. Fakat tüm bunlara rağmen 1877 ile 1900 yılları arasında Kafkasya'dan Anadolu'ya göç edenlerin sayıları hakkında belirli tahminler yapılmaktadır. Özellikle Rusya arşivleri, göçlerin yaşandığı yerde ve bu yerlere yakın olan yerlerde görev yapan konsolosların raporları ile Osmanlı Devlet Arşivlerinin ışığında bu konuyla alakalı olarak belli sayılara ulaşılabilir. Bu tahminler doğrultusunda kesin sayılara yakın veriler elde edilebilmektedir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başladığı sırada göç hareketleri de başlamıştı. Kars Vilayeti, karadan yaşanan göçlerin merkezi konumundaydı. 1 Ağustos 1881 yılına kadar Kars'dan 82.760 kişi göç etmişti. Bunun yanında Batum'dan 30-32.000 kişi (Firuzoğlu 2015: 536), Sohum'dan 30-40.000 kişi (Kaya 2015: 332, Habiçoğlu 1993: 84), Kuban'dan 9.000, Artvin ve Batum'dan karayolu ile gelen 5.500 (Demirel 2009: 321) ve Erzurum'dan da 75.000 göçmen (Tanrıverdi 2009: 57-58) Osmanlı topraklarına gelmiştir. Fakat Erzurum'daki 75.000 göçmenin bir kısmı Kars yöresinden giden göçmenlerden oluşmaktadır. Bu yüzden Erzurum'daki göçmen sayısını bu toplama tam olarak dâhil etmek bizi yanıltacaktır. Bu husus da göz önüne alındığında 1877-1900 yılları arasında Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden kişi sayısının yüz yetmiş binin üzerinde olduğu görülmektedir.

1877-1900 yılları arsında Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçlerle alakalı verilen sayılar, her ne olursa olsun gerçek rakamları tam olarak yansıtmamaktadır. Rus kaynakları, Kafkasya ve civar yerlerdeki konsolosların raporları ile Osmanlı

⁵⁸ Bu konuyla ilgili olarak Refik Firuzoğlu Safarov (2015: 538-539) şunları söylemektedir “*Aslında bu rakamları da olduğundan az kabul etmemiz gerekir. Çünkü biz fiilen Çerkez kıyılarında ne kadar göçmenin beklediğini, ne kadarının da Türkiye'ye giderken denizde öldüğünü bilmemekteyiz. Biz yalnız tam hipotetik olarak aynı kategoride hesaba katılmayan ölümlerin veyahut kaçıp gidenlerin ortalama yüz bin kişiye yakın olduğunu tahmini olarak söyleyebiliriz. Gözden geçirilen dönemde Kafkasya halklarının göç hareketi hakkında anoloji durumu tamamıyla anlaşılabilir durumdadır. Örneğin akademisyen A. Berje'nin yazdığı gibi 'Dağlıları hiç kimse, hiçbir vakit hesaba katmamışlar, asıl bu yüzden de kesin malumatlar mevcut değil onlar üzerine'*” . Böyle olmakla beraber, 19. yüzyılda Kafkasya göçmenlerinin sayısı konusunda Osmanlı belgeleri ve tarafsız konsolos raporları ışığında ileri sürülen varsayımlar, kaç kişinin bu bölgeden göç ettiğiyle alakalı güçlü tahminler yürütmemize yardımcı olmaktadır.

belgelerinden yararlanılarak tarafsızca hazırlanacak bir çalışma, Kafkas göçleriyle alakalı ciddi bir boşluğu dolduracaktır.

III. BÖLÜM

3. GÖÇ YOLLARINDA VE İSKÂN ÖNCESİNDE YAŞANAN

SORUNLAR

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın sonlarında yoğun bir göçmen akınına uğramıştı. Fakat gerek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum gerekse göçmenlerin sayılarının tam olarak bilinmemesi⁵⁹ Osmanlı Devleti'nin göçmenlere yardımında aksamalara yol açmış ve göç ile iskân işlemlerinin uzamasına neden olmuştu. Böyle bir durum da doğal olarak birçok sorunu beraberinde getirmişti. Ayrıca bazı göçmenler gönderildikleri yerden memnun olmamışlar, yerlerinin değiştirilmesini istemişlerdi. Bu durumda da göç süreci henüz sonlanmamış olmakta ve göçmenlerin sorunları devam etmektedir.

Burada ifade edilensorunlar göç süreci bitmeden önce gerçekleşmiştir. Ancak göçmenler daimi iskân edilecekleri bölgelere yerleştirildikten sonra bile sorunlar devam etmiştir⁶⁰. Fakat daimi iskân gerçekleştikten sonraki süreç tez konumuzun haricinde

⁵⁹ Osmanlı Devleti, göçmen sayılarının tam olarak bilinmemesinden kaynaklanan sorunları çözebilmek için Rusya Devleti'ne başvurarak, Osmanlı Devleti hudutlarına ulaşacak olanların sayılarının birkaç ay öncesinden kendilerine bildirilmesini istemiştir (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri 2012: 302-304). Fakat böyle bir isteğin habersizce gelen göçmenlerin devam etmesinden anlaşılabacağı üzere Rusya tarafından dikkate alınmadığı görülmektedir.

⁶⁰ Özellikle bazı yerlerde iskân edilen muhacirler çok büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Bu hususta en fazla sıkıntı veren durum, göçmenlerin iskân edildikleri coğrafyalarda yaşayan insanların onları istememesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin; bazı Kafkasyalı göçmenler Filistin, Ürdün, Suriye ve Lübnan gibi yerlere iskân edildiler. Fakat buralarda Hristiyan devletler ciddi politik güce sahipti. Bu yüzden buralara yerleştirilen göçmenler, büyük devletlerin çıkarlarına ters düştüğü için çeşitli zulümlere maruz kaldılar. Deniz yoluyla buralara gelen göçmenler zamanla karaya dahi ayak basmadan geri gönderilmeye çalışılmıştır (Aydemir 1988: 145-146).

olduğundan burada, göçmenlerin nakil süreci ve geçici iskân bölgelerinde yaşadıkları sorunlar ile iskândan önceki sıkıntılar belirtilmeye çalışılacaktır.

3.1. Nakliye Araçlarının Yetersizliği

Osmanlı Devleti göçmenlerin deniz yoluyla nakli konusunda, daha önceden yaşanan göç hareketleri göz önüne alındığında eskiye göre daha tecrübeliydi. 1774 yılından itibaren Osmanlı topraklarına gelen muhâcirler genelde gemilerle taşınmış ve göçmenler uygun arazilere iskân edilmeye çalışılmıştı. Özellikle 1853-1856 Kırım Harbi'nden sonraki on yılda yaşanan göçler, Osmanlı Devleti'nin bu konuyla ilgili tecrübe edinmesinde en önemli katkısı sağlayan gelişmelerden biriydi. Osmanlı Devleti gemilerle aldığı bu muhâcirleri belli bir iskân politikası takip ederek yerleştirmişti. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin ekonomik ve siyasi bakımdan ağır sonuçları, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştı. Öyle ki savaşın nihayetinde imzalanan antlaşma gereği, Osmanlı Devleti savaş tazminatını verecek maddi durumu olmadığı için elinde kalan topraklardan bir kısmını savaş tazminatı yerine Ruslara vermişti. Durum böyle olunca da Osmanlı Devleti'nin daha önce yaşanan göçlerdeki tecrübesi pek fayda göstermedi.

Kafkasya coğrafyasının kıyı bölgelerinde ve kıyıya yakın yerlerde yaşayan halk Osmanlı coğrafyasına göç etmek için büyük çoğunlukla deniz yolunu tercih etmişti. Bu amaç doğrultusunda kıyı bölgelerde yaşayanlar yığınlar halinde liman şehirlerine doğru yönelmişlerdi. Sürekli ve yoğun bir şekilde devam eden, dahası sayıları da tahmin edilenin oldukça üzerinde olan bu halk yığınları için Osmanlı Devleti gerekli nakliye aracı bulmakta oldukça zorlandı. Bu yüzden muhâcirler birçok kıyı şehrinde çok zor şartlar altında beklemek zorunda kaldılar (BOA, Y. MTV, nr.: 3/116).

Göçmenlerin nakli hususunda gerekli vapur temin etme işi Bahriye Nezareti'nin sorumluluğundaydı. Bununla birlikte vapurlarla ilgili işlemlerde göçmenlerin her türlü sorunlarıyla ilgilenerken, göç işlemlerini çoğu zaman organize eden muhâcir komisyonunun bilgilendirilmesi gerekiyordu (Demirtaş 2011: 19). Fakat göçler sırasında yaşanan vapur eksikliği, Bahriye Nezâretinin bu görevi tek başına yapamadığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti bölgedeki halkın nakliyesinde öncelikle kendi bünyesindeki vapurları kullandı. Bir takım hayır kuruluşlarına ait vapurların yanında zaman zaman tüccarlara ait gemiler de kiralandı (Demirtaş 2011: 19). Fakat bu gemiler sürekli artarak devam eden göçmen akınlarının ihtiyacını giderecek ölçüde değildi (İpek 1991: 108). Göç sürecini kolaylaştıracak ve kıyılarda oluşan göçmen yığılmalarını ortadan kaldıracak en önemli husus uygun gemilerin bulunmasıydı. Bunu sağlamak amacıyla Osmanlı Devleti'nin bir hayli çaba gösterdiği, hatta kendi bünyesindeki vapurlar yetersiz kaldığında ek vapur bulduğu da görülmektedir. Fakat tüm bu çabalar ihtiyaca cevap vermedi.

“Ruslara tabi olmaktansa ölmeyi tercih eden” (İpek 1991: 104) ahali, yaşadıkları coğrafyadaki taşınmaz mülkiyetinin dışında kalan hayvan, gündelik eşya gibi malzemelerini de götürmek istemişti ve bunlarla birlikte limanlara kadar gelmişlerdi. Fakat mevcut vapur sıkıntısı dolayısıyla insanlar eşyalarını buralarda bırakmak zorunda kaldılar (Demirtaş 2011: 20).

Gerekli sevk aracı sıkıntısı yüzünden göçmenler, limanlarda çok zor şartlarda beklemekteydiler. Bazen bu bekleyiş günlerce sürdü. Bekleyişle beraber limana gelen göçmenlerin sayısı da artmaktaydı. Hatta bu yüzden göç etmekten vazgeçip geriye dönenler bile olmuştur (Orat, Arslan ve Tanrıverdi, 2011: 115).

Limanlara gelip vapurlara binebilen muhâcirler için sorunlar burada da devam ediyordu. Göçmen sayısı hayli fazla olduğundan vapurlar oldukça doluydu ve bu yüzden göç yolculuğu zor geçmekteydi. Bununla birlikte, hem iyi niyetli hem de art niyetli olarak çeşitli uygulamalara rastlamak da mümkündü. Karadeniz sahillerinde göçmenlerin sevki için hiç de uygun olmayan sandal, tekne ve balıkçı takalarıyla kimisi para kazanmak hırsıyla, kimisi de tamamen iyi niyetli olarak göçmenlere yardımcı olmak için göçmen nakliyesi yapılmaya çalışılmıştır. Fakat mevcut durum zaman zaman bu vasıtaların batmasıyla ve muhâcirlerin de feci şekilde ölümüyle sonuçlanan faciâların yaşanmasına neden olmuştur (Demirtaş 2011: 20).

Deniz yoluyla yapılan göçmen nakliyatındaki zorlukların yanında, kara yolunun da türlü zorlukları vardı. Kara yolu çoğunlukla göç etme arzusunda olanların kendi imkânlarıyla yaptığı bir göç hareketiydi. At arabaları ve katırlar gibi vasıtalar

yardımıyla ahali eşyalarını taşıyarak Osmanlı topraklarına sığınmaya çalışmaktaydı. Deniz yolundan farklı olarak kara yoluyla gelenler çoğunlukla savaş yıllarında göç etmişlerdi. Savaşın ağır yükü altında ezilen, Rus baskısına ve katliamlara dayanamayan halk çareyi göç etmekte bulmuştu. Fakat bu göç yolculuğu ağır vasıtalarla yapıldığından varış süresi epey uzamaktaydı (Demirtaş 2011: 19).

Göçmenlerin taşınması sürecinde de zaman zaman problemler olmuştur. Örneğin; deniz yolculuğu ile gelen muhâcirlerden bazıları, çeşitli sebeplerle vapur ücretlerini ödemek istememişlerdir⁶¹ (BOA, DH. MKT, nr.: 1318/49). Bunun üzerine gerekenin yapılarak durumun çözülmesi için Muhâcirîn Komisyonu'ndan talepte bulunulmuştur (BOA, DH. MKT, nr.: 1322/103).

Osmanlı Devleti'nin ve göç etmek arzusunda bulunan halkın kısıtlı olan imkânları yüzünden, göçmenleri bulundukları yerlerden alarak Osmanlı topraklarına taşıyacak nakliye aracı bulmakta ciddi sıkıntılar çekilmiştir. Özellikle Osmanlı topraklarına ulaşmak için deniz yolunu tercih edenler, bu sıkıntıyı en fazla çekenlerdir. Osmanlı Devleti bu sorunu çözebilmek amacıyla çeşitli uygulamalar ve yardımlar ortaya koymuşsa da bu problemi tam olarak ortadan kaldıramamıştır. Bu yüzden binlerce göçmen limanlarda oldukça zor şartlarda beklemek zorunda kalmıştır. Hatta gemilere çoğunlukla istif edilmek suretiyle bindirilen bu insanlar göç yollarında da birçok sıkıntı çekmişlerdir. Bu kötü koşullar sebebiyle birçok insan daha Osmanlı topraklarına ulaşmadan hayatlarını kaybetmiştir.

3.2. Göçmenler Arasında Görülen Hastalıklar

Salgın hastalıklar geçmişten bu yana toplumları muzdarip eden önemli bir meseledir. Fakat bu hastalıkların eski zamanlarda ulaşım araçlarının kısıtlı olması sebebiyle yayılması yavaş olmuştur. 19. Yüzyıl başlarında ulaşım araçlarının

⁶¹ Göçmenlerin nakliye ve diğer masraflarını bazen Osmanlı Devleti bazen göçmenlerin kendileri ödemiş, bazen de hayırsever kimseler tarafından muhâcirler için yapılan yardımlar bu göçmenlere ulaştırılarak göçmenlerin masrafları karşılanmıştır (BOA, DH. MKT, nr.: 1337/33, nr.: 1459/13, nr.: 1460/60, nr.: 1458/92, nr.: 1323/61, nr.: 1322/103).

gelişmesiyle hastalıklar eskiye nazaran çok daha hızlı olarak yayılma imkânı bulmuşlardır⁶² (Kardaş 2010: 62).

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde sıtma, kolera ve tifo gibi hastalıklara rastlamak mümkündür⁶³. Bu tarz hastalıklar özellikle açlık, kıtlık, besin eksikliği, sağlıksız ve kötü koşullarda yaşamaktan kaynaklanmaktadır. Göç zamanlarında bu şartların hepsine rastlamak mümkündür. Bu yüzden 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde göçmenler arasında yaygın bir şekilde salgın hastalıklara ve bu hastalıklar dolayısıyla ölümlere rastlamak mümkündür.

Kafkasya bölgesinin özellikle kıyı kesimleri, sıtma gibi bazı bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkıp yayılması için elverişli yerlerdi. Bu durum, eskiden beri burayı işgal etmeyi düşünen devletler için dahi tehlike oluşturmuş, hatta bu devletler zaman zaman bu işgal hareketlerinden çekinmişlerdir⁶⁴ (Kardaş 2010: 48). Bulaşıcı hastalıklar kıyılarda yoğunlaşmakla birlikte Anadolu'nun doğu kesimlerinde de görülmekteydi. Örneğin; 93 Harbi sırasında Erzurum'u kuşatan Rus birlikleri ve bu kuşatmaya maruz kalan halk, lekeli humma hastalığından kırılmıştı. Hatta zaman zaman bazı Rus birliklerinde sağlıklı asker sayısı 100'ü bile bulmuyordu (Yapıcı 2012: 176).

Osmanlı Devleti'nin sınırlarına göç etmek üzere hazırlanan ve kıyılarda bekleyen insanlar, buralarda son derece sağlıksız şartlarda yaşamaktaydılar. Gıda, barınma gibi temel ihtiyaçlar da sağlanamayınca insanlar iyice güçsüz düşmüş ve zayıflamıştı (Firuzoğlu 2015: 691). Dolayısıyla halk arasında salgın hastalıklar da iyice arttı. Hemen hemen hepsi Karadeniz'in çeşitli limanlarına çıkan bu göçmenler,

⁶² Ulaşım araçlarının en fazla geliştiği dönemlerden olan 19. yüzyılda salgın hastalıklar geçmişe nazaran daha hızlı yayılma imkânı bulmuştur. Fakat geçmişte de bazı bölgelerde salgın hastalıklar oldukça büyük alanlara yayılmışlar ve birçok insanın ölümüne yol açmışlardır.

⁶³ 1852-1899 yılları arasında veba, tifo ve kolera hastalıklarını gösterir bir tablo, yer yer noksan ve şüpheli bilgiler içermesine rağmen, bize bu konuda fikir vermesi ve bahsi geçen konuda durumun hassasiyetini gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Bu tabloya göre, 1852-1899 yılları arasında hem Osmanlı Devleti'nde, hem de Rusya'da nerdeyse her yıl kolera, tifo ve veba hastalıklarından birini görmek mümkündür (Kardaş 2010: 23).

⁶⁴ Bu durumun bir örneği, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de hâkimiyet kurmak amacıyla bu bölgeye ilk seferlerini düzenlediği zamanlarda, Abhazy bölgesinde görülmüştür. Bölge gelirinin az olmasının yanında, bataklıkların çok olması yüzünden ortaya çıkacak sıtma hastalığından da çekinen Osmanlı Devleti, bu bölgeyi ele geçirdikten sonra geri çekilmiştir. Kafkasya bölgesinin sıtma hastalığına uygun olan arazileri sadece Abhazy bölgesiyle de sınırlı değildi. Aynı zamanda Kafkasya'nın birçok yerinde bataklıklara rastlanmaktadır. Bunun yanında bu bölgede bulunan Rus askerlerinde de sık sık sıtma hastalığı görülmektedir. Ayrıca bölgeye gelen bazı seyyahlar da bölgenin sıtma hastalığına uygun oluşundan bahsetmektedir (Kardaş 2010: 49).

beraberlerinde birçok hastalığı da getirmişlerdi. Göçmenlerin en yoğun uğrak yerleri olan Trabzon ve Samsun gibi yerlerde bulaşıcı hastalıklar sıkça görülmüştür. Bu hastalıklar dolayısıyla da ölüm oranları hayli yüksek olmuştur (Demirtaş 2011: 21).

Kafkasya kıyıları ve Osmanlı Devleti'nin doğu sınır hattı, salgın hastalıkların ortaya çıkması ve yayılmasına müsaitti. Aynı zamanda özellikle Kafkasya'nın Karadeniz'e sınır bölgeleri sıtma gibi hastalıkların kolayca yayılabileceği yerlerdi. Tüm bunlara bir de hem Kafkasya bölgesinden göç etmeden önceki zorlu şartlar hem de göç sırasında yaşanan sıkıntılar eklenince birçok hastalığın ortaya çıkması vebu salgın hastalıkların Osmanlı Devleti'ne taşınarak hızlı bir şekilde yayılması kaçınılmaz olmuştur.

Göçmenler arasında sıkça görülen salgın hastalıklar yüzünden, muhâcirlerin yol güzergâhı üzerinde bulunan bölgeler ve geçici olarak iskân edildikleri yerlerde ölümler artmaktaydı. Salgın hastalıkların tüm Osmanlı topraklarına yayılmasını engellemek için devlet karantina uygulamasını yürürlüğe koymuştur. Sohum ve civarında başlatılan karantina başlangıçta sınırlı tutulmuş, Ordu ve Hopa'ya kadar olan Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyı hattında uygulanmıştır. *“Sinop veya Kavak tahaffuzhanelerinden⁶⁵ birinde yirmi dört saat ihtiyat karantinasına”* denilerek, adı geçen yerlerde Kafkasya'dan gelen ahali karantinaya alınmıştır (BOA, BEO, nr.: 147/11005). Salgın hastalıkların artmasından olsa gerek, zamanla karantinanın kapsadığı iller arttırılmış, Trabzon hududundan Sohum Kalesine kadar olan limanlardan gelecek bütün yolcular on gün süreyle, Meclis-i Umur-ı Sıhhiyede alınan karar gereği Kavak bölgesindeki (İstanbul-Büyükliman) tahaffuzhanede gözetim altında tutulmuş, farklı mahallerden gelecek yolcuların da aynı şekilde muamele görmesine gayret edilmiştir (BOA, BEO, nr.: 27/2002, İ. DH, nr.: 1280/100746). Daha sonra bu karantina uygulaması, Karadeniz kıyılarından gelecek bütün yolculara uygulanmaya çalışılmıştır (BOA, DH. MKT, nr.: 1969/61, nr.: 1969/47).

Osmanlı Devleti'nin başkenti ve aynı zamanda en hareketli şehri olan İstanbul'a da Kafkasya'dan ve daha birçok yerden binlerce göçmen gelmiştir. Bu göçmenlerden kaynaklanabilecek hastalıkları engelleyebilmek amacıyla İstanbul, karantinanın uygulandığı önemli merkezlerden birisi olmuştur. Özellikle Osmanlı sınırlarının

⁶⁵ Tahaffuzhane, karantina uygulamasının yapıldığı yerdir (Develioğlu 2002: 1016).

dışından gelen gemiler üzerinde bu uygulamayı sıkça görmek mümkündür. Örneğin Kafkasya'dan göçmenleri alarak İstanbul'a giden bir gemi muhtemelen muhâcirler arasındaki salgın hastalık şüphesiyle karantina altına alınmıştır (Günay 2012: 129).

Osmanlı Devleti, özellikle geçici iskân bölgelerine ve göçmenlerin bekletildiği noktalara, salgın hastalıklar ve olumsuz durumlara uzman kişiler tarafından ilk müdahalenin yapılması amacıyla doktor göndermiştir. Bu doktorlar çoğunlukla göçmenlerin çiçek ve tifüs salgınlarından etkilenmelerine engel olmaları için görevlendirilmiştir (Günay 2012: 129).

Osmanlı Devleti göçmenlerin bulunduğu yerlere sağlık personeli göndererek buralarda salgın hastalıkların ortaya çıkmasını ve yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Aynı zamanda Trabzon, Samsun ve İstanbul gibi göçmen yoğunluğunun yaşandığı yerlerde karantina uygulamasını kullanarak salgın hastalıkların büyük şehir merkezlerinde ve göçmenlerin dağıtımının yapıldığı yerlerde yayılmasını önlemeye çalışmıştır. Bu amaçla, özellikle deniz yoluyla gelen göçmenler bu uygulamaya tabi tutulmuştur.

Kitlesel göçe maruz kalan ve büyük bir göçmen yoğunluğu yaşanan İstanbul'da birçok salgın hastalık vakasına rastlanmaktadır. Bu durum İstanbul'a ulaşan binlerce göçmenin ölmesine sebep olmuştur. 1878 yılının Nisan ayında İstanbul'a gelen yüz altmış bin göçmenden ancak 60.000'i başka bölgelere sevk edilebilmiş, 18.000'i ise salgın hastalıklar dolayısıyla ölmüştür. Sadece Ayasofya'da kalan 4.000 göçmenin günde 25-30'u ölmekteydi (Taşbaş 2011: 189). Buna göre Osmanlı Devleti'nin en önemli ve gelişmiş merkezi olan İstanbul'da dahi göçmenlerin yüzde onundan fazlası salgın hastalıklar dolayısıyla ölmüştür. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kıyı şehirlerinde ve geçici olarak göçmen iskân edilen yerlerde ölüm oranlarının daha yüksek olduğu söylenebilir.

Göçmenler arasında yaşanan hastalıklardan dolayı bazı ailelerin hasta olan fertleri göç sırasında Osmanlı topraklarına gelememişlerdi. Bununla ilgili olarak da İskân-ı Muhâcirîn Talimatnamesinde “*nakl ve harekete mukadder olunamayacak derecede hasta olanları kesb-i afiyet ettikten sonra sevk edilmeleri*” kararı alınmıştır. Bununla birlikte göç etmek isteyen bu kişilerin hastalıkları sona erince, göç ettirilerek

ailelerinin yanında iskân edilmeleri için gerekli kayıtlar tutulmuş, sevk ve iskânları sağlanmaya çalışılmıştır (Erkan 1996: 221-222). Dolayısıyla Osmanlı hükümeti, çeşitli sebeplerle göç esnasında Osmanlı topraklarına göç edemeyenleri, daha sonra da yalnız bırakmayarak onlara yardımcı olmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti, göçmenlere uygun arazinin az olması sebebiyle göçmenleri bazen eski yaşadıkları ortama uygun olmayan yerlere yerleştirmişti. Bu da iskân sürecinden sonra dahi hastalıkların ve bu yüzden yaşanan ölümlerin devam etmesine sebep oldu. Nitekim Lübnan, Şam, Halep ve Çukurova dolaylarına yerleştirilen göçmenlerin çoğu buralarda çeşitli salgın hastalıklardan ölmüşlerdi (Habiçoğlu, 1993 172-173). Örneğin; Lübnan, Halep, Şam, Çukurova civarına 93 Harbi'nden sonra hem Balkanlar'dan, hem de Kafkaslar'dan gelen 74.000 kişi iskân edilmişti. Fakat buraya yerleştirilen bu göçmenlerin sıtma hastalığı yüzünden ancak 4.000'i hayatta kalabilmiştir (Taşbaş 2011: 188).

3.3. Geçici İskân Mahallerinde Yaşanan Sorunlar

Kafkasya'dan Osmanlı Devleti sınırlarına ulaşmak üzere yola çıkan göçmenler, iskân için gerekli olan uygun arazi bulunana kadar geçici iskân mahallerinde beklemekteydi. Muhâcirler genellikle Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyı şehirlerine ulaşmaktaydı. Geçici iskân bölgeleri de genelde bu kıyı şehirleri civarında yoğunlaşmıştı.

Göçmenlerin geçici iskân mahallerinde bekletildikleri süre içerisinde gıda ve barınma gibi tüm ihtiyaçları, Osmanlı Devleti ve hayırsever kişi ile kurumlar tarafından karşılanmaktaydı. Bu durum, özellikle Osmanlı Devleti için ciddi bir yük oluşturmaktaydı. Ayrıca Kafkasya'dan gelen göçmenlerin sayılarının sürekli artması, geçici iskân bölgelerinde yaşanan sorunları daha da arttırmaktaydı. Bu yüzden Osmanlı Devleti Kafkasya'dan gelen göçmenleri, geçici iskân bölgelerinde bekletilmeden nakillerini sağlamak amacıyla daimi iskân bölgelerine sevk etmeye çalışmıştır (BOA, DH. MKT, nr.:1778/73, nr.: 1771/117, nr.: 1775/12).

Osmanlı Devleti, göçmenleri hızlı bir şekilde daimi iskân edilecekleri yerlere ulaştırarak bu bölgelere yerleşmelerini sağlamaya çalışmıştır. Bu şekilde göçmenlerin,

geçici iskân bölgelerinde ve yollarda zor şartlar altında kalmalarının önüne geçmek istenmiştir. Ayrıca bu uygulamayla, göçmenlerin daimi iskân bölgelerine yerleşip kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir konuma gelerek Osmanlı Devleti'ne yük olan değil, faydalı olan ve üretim yapan bir durumda olmalarını gerçekleştirmeyi amaç edinmiştir.

Geçici iskân mahallerine ulaşan göçmenlerin en büyük sorunu, daimi iskân bölgelerine sevk edilme süresinin çok uzun olmasıydı. Göçmenler için daimi iskâna uygun arazinin olmaması veya az olması, sevk araçlarının yetersizliği, Osmanlı bürokrasisinde zaman zaman göçmen işlemlerinin yavaş işlemesi ve göçmen yoğunluğunun çok fazla olması gibi sebepler yüzünden bazen bu süre çok uzun oluyordu. Bu durum ise göçmenler için farklı problemlerin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Örneğin; 1883 yılına ait bir belgede, Kafkasya'dan İstanbul-Üsküdar'a gelip burada iskân edilmeyi beklemek zorunda kalan muhâcirler, başka yer olmadığı için bir odada on hane, yani 50-60 kişinin "*istif edilmek suretiyle*" bekletilmekte olduğundan bahsedilmektedir. Aynı belgede, göçmenler arasında su sıkıntısının baş göstermesiyle hastalıkların da ortaya çıkabileceği, dahası birkaç vapur dolusu daha muhâcir geldiğinin haber alındığı da söylenerek daha geniş yerler bulunup hem önceki muhâcirler hem de yeni geleceklerin buralara yerleştirilmeleri istenmiştir (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I 2012: 376).

Daimi iskân bölgelerine göçmenlerin sevk süreci, bazen memurların işlemleri yavaşlatması yüzünden, bazen de muhâcir sayısının hayli çok olmasından kaynaklanıyordu. Durum böyle olunca göçmenler geçici iskân bölgelerinde aç, susuz, barıksız ve korumasız bir şekilde çok uzun müddet beklemek zorunda kalıyorlar, hatta bazen geri dönme isteğinde bile bulunuyorlardı (Orat, Arslan ve Tanrıverdi, 2011: 128). Örneğin; 1893 yılında Zilanlı ve Celali aşiretleri Rusların ellerinde kalan topraklardan Beyazıd Sancağına göçerek Osmanlı sınırlarına göç etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise onları hemen iskân edememiş, göçmenler bir süreliğine yine Beyazıd Sancağı dâhilindeki Sinek Yaylasında barındırılmışlardır. Fakat bir süre sonra göçmenler İstanbul'a bir dilekçe ile başvurarak eğer iskânları yapılmazsa geldikleri yere geri döneceklerini belirterek acil bir şekilde iskânlarının yapılmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti derhal bölgede bir komisyon kurarak muhâcirlerin Beyazıd Sancağındaki iskânlarını sağlamıştır (Kaya 2008: 208).

İâşe ve gıda meseleleri özellikle geçici iskân bölgelerinde ciddi sıkıntılara sebep olmuştur. Göçmenlerin çok yoğun olarak geldikleri yerlerden birisi olan Trabzon'da bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Biliotti, 1878 yılında bu konuyla ilgili olarak şunları yazmıştı: *"2000 Laz göçmeni buraya ulaştı ve 1000 kişinin daha gelmesi bekleniyor. Devletin kasasında hiç para olmadığından bu insanlara yemek verilmedi"* (McCarthy 2012: 124). Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin imkânları yoğun bir şekilde gelen göçmenlere yetmemiştir. Bu yüzden zor şartlar altında ve yoksul olarak Kafkasya'dan göç etmek zorunda kalan bu insanlar, gerekli yardımı göremeyince geçici iskân bölgelerinde zor şartlar içerisinde beklemek zorunda kalmışlardır.

Göçmenlerin çok uzun müddet geçici iskân bölgesinde bekletilmesi yerel halk için de bir takım sorunlar oluşturmıştır. Geçici olarak İstanbul'a gelen göçmenlerin sayısının zaman zaman iki yüz binin üzerine çıktığını, dönemin nüfus şartlarına göre düşünürsek, durumun ciddiyeti ortaya çıkmaktadır. Bu göçmenler geçici iskân mahallerinde kamuya ait binalar, okullar, camiler, medreseler ve bunların yanında boş arsalar ile çiftliklerde bekletilmişlerdi. Fakat sayıları hayli fazla olan ve iskân işlemlerinin uzamasından dolayı oldukça kalabalıklaşan göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak oldukça zorlaşmıştır. Göçmenlerin zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için büyük miktarda para gücüne ihtiyaç vardı. Nitekim sadece İstanbul'da büyük ve küçük Ayasofya'daki göçmenlerin hela ihtiyacını karşılamak için 9243 kuruş devlet hazinesinden para ayrılmıştır (Erkan 1996:84). Bu şekilde en küçüğünden büyüğüne kadar göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması meselesi, zor günler geçiren Osmanlı Devlet ekonomisinin altından kalkabileceği türden değildi.

Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul, bu konuyla ilgili ciddi sıkıntılar çeken ve en çok problemin yaşandığı yerdir. Bu süreçte yaşanan sıkıntılar yüzünden Osmanlı Devleti Kafkasya'dan gelen muhâcirleri İstanbul'da karaya çıkarmadan, doğrudan iskân bölgesine yönlendirme yoluna gitmiştir (BOA., DH. MKT.,nr.: 1749/28). Fakat göçmenler yoğun bir şekilde ve sürekli artarak geldiğinden İstanbul tüm önlemlere rağmen büyük sorunlar yaşamıştır. Bu durum hem göçmenler hem de İstanbul ahalisi için birçok problemin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, İstanbul'a yoğun bir şekilde göçmen akınlarının sürdüğü bir sırada Kabataş İskeleyi'ne

ulaşan gemideki kişiler iki gün boyunca gemiden tahliye edilememişlerdir. Ayrıca gemide beklemek zorunda kaldıkları süre boyunca aç kalmışlardı. Bunun üzerine kışlalardaki askerlerin tayinatından alınarak göçmenlerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca mevcut durum Şehremanetine bildirilerek gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir (Demirtaş 2015: 704).

Geçici iskân bölgelerindeki bir diğer sorun da, bu bölgelerde bekletilen göçmenlerin güvenliklerinin sağlanması idi. Geçici iskân bölgesinin bulunduğu mevkide, gerek göçmenlerin gelmesiyle ortaya çıkan olumsuz durumlar, gerek başka sebeplerle olsun, zaman zaman göçmenler ve ahali arasında bazı gerginlikler de meydana gelmiştir. Devlet yetkilileri, bu gibi durumların önüne geçebilmek amacıyla yerel inzibat kuvvetlerini görevlendirerek önlem alma yoluna gitmişlerdir (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I 2012: 146). Bunun yanında gerek göçmenlerin içinde bulunduğu durum dolayısıyla, gerekse yerel halkın göçmenlerin gelmesiyle içine düştükleri sıkıntılar yüzünden bazı tatsız olaylar da çıkmaktaydı. Özellikle İstanbul'da göçmenler uzun süre bekletilmekteydi. Bu durum ise başta Çerkes göçmenlerin ve sonrasında asker ile bazı firari kişilerin taşkınlık yapmalarına neden olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, durumu araştırmak üzere Şura-yı Devlet azası Yanko Beyi görevlendirmiştir. Yanko Beyin hazırlamış olduğu raporda vurgulanan husus, yerel zabtiye kuvvetlerinin sayısının yetersiz olmasıydı. Mevcut güvenlik birimleriyle karışıklık çıkaran kişiler üzerinde etkili olunması mümkün değildi. Bunun için Yanko Bey, yerel inzibat kuvvetlerinin sayısının derhal artırılmasını önermekteydi (Demirtaş 2015: 706).

Osmanlı Devleti, geçici iskân bölgelerinde yaşanan gerginlikleri önleyebilmek amacıyla zaman zaman yerel inzibat kuvvetlerini görevlendirmiştir. Fakat Yanko Bey'in sunduğu rapora göre, geçici iskân bölgelerinde çıkan veya çıkabilecek olumsuz durumları önlemek amacıyla görevlendirilen güvenlik birimlerinin yetersiz olduğu görülmektedir. Fakat bu durum, daha yeni savaştan çıkan ve her an yeni bir savaşla karşı karşıya kalabilecek olan Osmanlı Devleti için zor bir durumdu.

Göçmenlerin akın ettiği yerlerde görülen başka bir sıkıntı ise konut sorunuydu. Özellikle şehir merkezlerine hareket eden göçmenler, buralarda kendileri için evler kiraladıkları yahut satın aldıkları için boş ev bulmak zorlaşıyordu. Bunun yanında ev

fıyatları da yükselmekteydi. Ayrıca Boğaziçi gibi yerlerde kira fiyatları bir hayli artmış ve bu durum konut sıkıntısı yaşanmasına neden olmuştur. Bunun yanında göçmenler özellikle İstanbul'da çoğunlukla hanlara yerleştirilmekteydi. Fakat mevcut hanların ihtiyacı karşılayamaması nedeniyle göçmenler geçici olarak cami, medrese, tekke, mescit, banka ve çiftliklere yerleştirilmişlerdir. Bu gibi yapılar da yetersiz kalınca çadırlar kurularak göçmenlerin buralarda geçici olarak ikamet etmeleri sağlanmıştır (Demirtaş 2015: 705-708). Dolayısıyla geçici olarak halledilmiş gibi görünen göçmenlerin konut ve barınma sorunu, geçici iskân bölgesinde kalınan süre uzadıkça ciddi bir problem oluşturmıştır. Bu duruma bir de kış şartları eklenince ve göçmenlerin geçici olarak bekletildikleri yerler düşünülünce, yaşanan sıkıntının ne denli büyük olduğu görülmektedir.

Göçmenlerin iskânı noktasında yaşanan tüm bu olumsuzluklara rağmen Osmanlı Devleti bu problemi çözmek için gayret etmiştir. İskâna dair bir gecikme veya problem olduğu zaman veya bununla ilgili dilekçe veyahut çeşitli vasıtalarla devlete başvurulduğunda, Osmanlı Devleti meselenin halli için ilgili makamlarla yazışmaya geçerek problemi çözmeye çalışmıştır. Bunun yanında Osmanlı Devleti göçmenlerin iskânları için de ciddi çalışmalar yapılmış, geç de olsa göçmenler büyük ölçüde iskân edilmiştir. Nitekim M. Demirtaş'ın (2009: 232) yapmış olduğu tespite göre 93 Harbi sonrası iskân edilen toplam nüfus miktarı altı yüz altmış yedi bin on altı, iskân edilmeyi bekleyen toplam nüfus miktarı ise 43.971 kişidir. Bu rakamlar göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nin geç de olsa duruma müdahale ederek büyük ölçüde göçmenlerin iskân işlemlerini gerçekleştirdiği söylenebilir.

Yaşanan göçler, Osmanlı şehirlerinin nüfus yapılarında büyük değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Göçün yoğun olarak yaşandığı yerler, buraya gelen muhâcirlerin etnik grubunun nüfus ağırlığı ile sonuçlanmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Karadeniz limanlarında bu durum açıkça görülmektedir. Örneğin; 1880 yılında İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Biliotti'nin Canik Sancağı'na bağlı Çarşamba Kazasının nüfusuna dair yapmış olduğu tahminde Çerkezler, Abaza ve Lazlar'ın sayısının toplamı, yerli Müslümanlar ile Rum ve Ermeniler'in nüfusunun toplamıyla neredeyse aynıdır. Buna göre Çerkezler'in nüfusu 5.000, Abazalar 130, Lazlar 149,

Ermeniler 1.828, Rumlar 716 ve yerli Müslümanlar 3.000 kişi olarak tahmin edilmiştir (McCarthy 2012: 58).

Buna göre; Çarşamba Kazasında, Ermeniler ve Rumlarla birlikte toplamda 5.544 yerli nüfusa karşılık 5.279 da göçmen nüfus bulunmaktadır. Dolayısıyla Kafkasya'dan gelen göçmenlerin çıkarıldığı en önemli liman bölgelerinden biri olan Çarşamba Kazasında, göçmenlerin yerli nüfus içerisindeki oranları ciddi anlamda görülmektedir.

3.4. Muhâcirler ile Halk Arasındaki Sorunlar

Başlangıçta hem Osmanlı yönetimi hem de Osmanlı halkı, Kafkasya'dan göç ederek Osmanlı topraklarına sığınan insanlara karşı, Rusya ile yapmış oldukları mücadelelerden dolayı büyük bir ilgi ve merhametle yaklaştı. Gerek II. Abdülhamid'in yayınlamış olduğu fermanlar, gerekse devlet adamlarının teşviki ve halkın önderlerinin göçmenlere yardım etme konusundaki yönlendirmesi ile halk, göçmenleri güzel duygular ve büyük bir yardımseverlikle karşılamıştı. Bu yüzden yerel ahali, Osmanlı Devleti'ne sığınan bu muhâcirleri kendi evlerinde misafir ediyor, iskânlarını gerçekleştirmek üzere kendi arabalarıyla gidecekleri yere kadar taşıyor, gerekirse göçmenlere tahsis edilen tarlaları ilk olarak yerli ahali sürüp işliyor ve ayrıca elinde imkânı olanlar göçmenlere nakdî yardım da yapıyordu. Bu yüzden de devlet hazinesinden ciddi bir ödeme çıkmadan göçmenlerin ihtiyaçları karşılanmış oluyordu. Fakat halkın göçmenlere karşı hissettiği duygular ve gösterdiği bu yardımlar zamanla kaybolmaya başladı. Bu durumun nedenleri ise şu şekilde sıralanabilir:

1-Göç hareketinin sürekli devam etmesi, göç edenlerin ardı arkasının kesilmemesi ve göçmen sayısının her göç dalgasında katlanarak devam etmesinin yerli halk üzerinde yorgunluk ve bıkkınlık oluşturmaya başlaması,

2-Halkın kendi evinde misafir ederek yardımcı olduğu göçmenlerin, bazen iki-üç yıl iskân edilememesi ve bu durumun da halk üzerinde göçmenlere karşı olumsuz bir tutuma yol açması,

3-Göçmenlerin iskân edilmeleri için belirlenen sürenin sürekli uzatılması ve bu durumun göçmenlerin iskânı konusunda belirsizliğe neden olması,

4-Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan halkın da olumsuz yönde etkilenmesi ve özellikle 19. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı Devleti'nin daha çok yoksullaşarak halkın da aynı ölçüde fakirleşmesi, bu yüzden göçmenlerin yükünü taşımanın halka ağır gelmesi,

5-Muhâcir olarak Osmanlı topraklarına gelen kişilerden bazılarının yapmış olduğu olumsuz hareketlerin yerli halk nezdinde göçmenlere karşı olumsuz bir durum oluşturması, örneğin Çerkez ve Abazalar'ın bazılarında görülen hırsızlık olaylarının birçok yerde halk ve muhâcirler arasında çatışmalara neden olması,

6-Göçmenlere verilen araziler dolayısıyla halkın sıkıntıya düşmesi ya da yerel halkın daha fazla araziye sahip olma isteği,

7-Göçmenlerin sahip oldukları kültür ile yerel halkın gelenek ve göreneklerinin uyuşmaması, bu kültürel çatışmanın sonucunda çeşitli problemlerin ortaya çıkması (Habiçoğlu1991: 119-120).

1878 yılından sonra halkın göçmenler için topladığı nakdî yardım miktarı ciddi oranda düşmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti de bu yıldan sonra yerel ahalinin göçmenlere karşı olan tutumunun kesinleştiğini görmüş, bundan sonra halktan fazla bir şey beklemeden gerekli yardımları kendisi yapmaya çalışmıştır (Habiçoğlu 1993: 119-122).

93 Harbi'nden sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya gelen kimselerin yaşadıkları önemli bir sorun, bu kimselerin yerel memurlar ile aralarındaki anlaşmazlıklardı. Bu mesele daha çok Kafkasya'dan karayolunu kullanarak Osmanlı topraklarına göç eden kimselerde görülmekteydi. Kara yoluyla gelenlerin çoğu Erzurum ve civarında ya da yakın yerlerde, iskân sürecini beklemek üzere, geçici iskân bölgelerine yerleştirildiler. Bu göçmenler, iskân edilmek amacıyla vali, mutasarrıf ve kaymakamlara müracaat edip talepte bulundular. Bu teşebbüsler sonuçsuz kalınca göçmenler İstanbul'a başvurarak durumlarını bildirdiler. Babıâli ise, göçmenlerin durumlarını düzeltmek amacıyla yerel yönetime telgraf çekti. Babıâli'nin duruma bizzat el atması yerel memurlar nezdinde ters bir etki yaptı. İstanbul'a telgraf çekerek mevcut durumlarından yakınan halka kızan yerel memurlar, göçmenlere karşı düşmanca tavırlarda bulunarak tepki gösterdiler. Yerel memurların göçmenlerin işlerini zorlaştırmasının yanında, mevcut arazilerdeki

imtiyazlarını ve hükümlerliğini kaybetmek istemeyen toprak ağaları, beyler ve yerel eşraf, muhâcirlerle karşı halkı kışkırtarak göçmenleri rahatsız ediyordu. Bu yüzden muhâcirler aç, susuz, korumasız ve perişan bir durumda beklemek zorunda kalıyorlardı (İpek 1991: 107).

Göç eden halkın bu tarz muamelelere maruz kalması, henüz göç etmemiş, fakat muhacerete meyilli olan özellikle de Kars Sancağı ahalisini göç etmekten vazgeçirmişti. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti, göçmenleri rahatsız eden olumsuz durumların önüne geçmek ve özellikle göçmenlerin iskânını sağlamak amacıyla Mustafa Paşa'yı sorun çıkan bölgelere iskân memuru olarak atayıp meseleyi çözmeye çalışmıştır (İpek 1991: 107).

Osmanlı halkı, başlangıçta vatanlarından koparılıp atılan ve Osmanlı Devleti'ne sığınan göçmen kimselere gücü yettiğince yardımcı olmaya çalışmıştır. Bu durum üzerinde, İslam geleneğindeki hicret ve muhâcir-ensar ilişkisinin etkili olduğu muhakkaktır. Fakat halk, göçmen akınlarının sürekli devam etmesinden bıkmış ve zamanla bu yardımlarını yapamamıştır. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından Kırım'ın Osmanlı topraklarından çıkmasıyla başlayan göçler, yüz yılı aşkın süre Osmanlı halkını oldukça yormuştur. Bu süreçte özellikle 1864 yılında Osmanlı topraklarına oldukça yoğun bir göçmen akını gelmiştir. Bu tarihten sonra ise göçmenlerin sürekli olarak devam eden, fakat özellikle savaş dönemlerinin ardından toprak kayıpları ile artan göç süreci devam etmiştir. Sonu gelmeyen göçmen akınları ve göçmenlerin iskân sürecinde yaşanan olumsuz durumlar dolayısıyla halk nezdinde göçmenler için olumsuz bir algı oluşmuştur. Bu sebepler yüzünden özellikle 1878 yılından sonra, halk tarafından göçmenlere yapılan yardımlarda çok ciddi oranda bir eksilme görülmektedir.

İskân gerçekleşikten sonra, zaman zaman yerel halk ile muhâcirler arasındaki anlaşmazlıklar devam etmiştir. Bu durumun sebebi ise; genelde ekonomik getirilerin zaman içerisinde elden gitmesi ve yerel halkın göçmenlerle olan kültür farkından kaynaklanmaktadır⁶⁶.

⁶⁶ Örneğin; Kayseri ile Sivas arasında kalan ve Afşar aşiretince yaylak olarak kullanılan araziye Osmanlı Devleti tarafından Çerkezler yerleştirilmişti. Bu durum Çerkezler ve Afşarlar arasında çeşitli problemlerin ortaya çıkmasına neden oldu (Taşbaş 2011: 166). Toprakların paylaşılması hususu yerel halk ve

3.5. İskân Edilecek Yerlerin Belirlenmesinde Yaşanan Zorluklar

Göçmenlerin, hem kendileri hem de Osmanlı Devleti açısından uygun bir yere yerleştirilmesi, göç sürecini sonlandıran ve onların normal hayata dönmelerini sağlayan en önemli meseledir. Fakat Osmanlı Devleti Kafkasya'dan gelen, savaşçı kabiliyetleri yüksek olan ve Rusya'dan gördükleri mezâlim yüzünden Ruslara karşı da kin ve nefret dolu olan Kafkasyalı göçmenleri kendi amaç ve hedefleri doğrultusunda yerleştirmek istemekteydi. Fakat büyük devletlerin politikaları ve Osmanlı Devleti üzerindeki hedefleri bu duruma engel olmuştur.

Rusya, kendi sınırlarına yakın olarak yapılacak bir göçmen iskânına karşı çıkmış ve bu durumu Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti göçmenleri iskân edebileceği yeni araziler aramıştır. Ama bazı bölgelerde de diğer devletlerin iskân işlemlerine müdahalesi ile karşılaşmıştır. Örneğin, Lübnan'da yapılan demiryolu güzergâhına Osmanlı Devleti tarafından iskân edilmesi düşünülen göçmenler için Fransa ve İtalya'nın itirazıyla karşılaşmıştır. Bunun yanında, Osmanlı Devleti tarafından Batı Trakya'ya iskânı kararlaştırılan 8.000 kişilik bir göçmen grubu Yunanistan'ı rahatsız etmiştir. Yunanistan, İngiltere'ye durumu bildirdikten sonra, Osmanlı Devleti bu sefer de İngiltere'nin itirazıyla karşılaşmıştır. Ayrıca Doğu Anadolu bölgesine göçmen iskânı, Ruslar kadar İngilizleri de rahatsız etmiştir. Çünkü İngiltere'nin burada Ermeniler üzerinden planları vardı ve bu bölgeye yapılacak göçmen iskânı, bu planları sekteye uğratacaktı (Taşbaş 2011: 183-184). Dolayısıyla göçmenlerin Doğu Anadolu Bölgesine iskânına hem İngiltere hem de Rusya izin vermemiştir. Bu şekilde Osmanlı Devleti kendi toprakları içerisinde yapacağı göçmen iskânında dahi kendi istek ve arzularına göre davranamamıştır. Büyük devletler, kendi çıkarlarına ters gördükleri bir duruma derhal müdahale etmişler ve savaşçı kabiliyetleri yüksek olan

göçmenler arasındaki en önemli problemlerden birini oluşturmaktaydı. Ayrıca zamanla hukuk kuralları ve tapu-kadastro işleri de yeterince düzenli işlememiştir. Çünkü göçmenlerin yerleştirildiği araziler bazen boş oluyor, bazen de yerel halkın mülkü olan yerlere göçmen iskânı yapılıyordu. Bu durumda birçok sorunu beraberinde getiriyordu. Dahası, başlangıçta göçmenler için kurulan ufak yerleşim yerleri zamanla büyüyerek bağımsız köy statüsüne ulaşıyor, bu da idari yapıda birtakım sorunlara yol açabiliyordu (Taşbaş 2011: 205). Bununla birlikte, yerel halk göçmenlerin yerleşim merkezlerinde tezgâh açarak esnafılık yapmasına müsaade etmiyordu. Çünkü yerel halk göçmenlerin kendilerine rakip olmasını istemiyordu. Osmanlı Devleti ise bu konuda göçmenlere müsamahakâr davranıyordu. Bu durum da zaman zaman göçmenler ve yerel ahali arasında kavgalara varan tartışmalara sebep oluyordu (Yaşayanlar 2016: 261).

Kafkasya halklarının kendi sınırlarına ve egemenlik alanlarına uzak yerlere iskân edilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmışlardır.

Osmanlı sınırlarındaki göçmen iskânlarına sadece yabancı devletler değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayrimüslimler de müdâhil olmaktadır. Osmanlı sınırlarında yaşayan Gayrimüslimler, göçmenlerin kendi yaşadıkları yerlerden daha uzak yerlere yerleştirilmelerini istemekteydi. Gayrimüslimler, bu amaçla Hıristiyan devletlere başvurmuşlardı (Taşbaş 2011: 184).

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Gayrimüslimlerin, göçmenlerin kendi yaşadıkları yerlere yerleştirilmesine itiraz etmelerinin nedeni, kendi imkânlarını ve varlıklarını göçmenlerle paylaşmak istememelerindendir. Ayrıca yaşadıkları coğrafyalara yakın yerlere yerleştirilen göçmenlerin kendilerini rahatsız edebileceğinden de çekinmişlerdir.

3.6. Göçmenlerin İskân Edildikleri Yerlerden Memnun Olmaması

Osmanlı Devleti göçmenleri iskân etmede belli bir politika izlemişti. Bu politika doğrultusunda en önemli mesele, göçmenlerin hayatlarını devam ettirebileceği, kendi kendilerine yetebilecekleri, nüfus yoğunluğu çok olmayan boş ve verimli araziler olarak bu arazileri göçmenlerin hizmetine açmaktır. Osmanlı Devleti bu amaç doğrultusunda göçmenleri yerleştirerek, onların iskânını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Fakat zaman zaman bu insanlar eski kültürlerine ve yaşam tarzlarına uygun olmayan yerlere iskân edilmişlerdir. Bazen de göçmenler çeşitli sebeplerle iskân edildikleri yerleri değiştirmek istemiştir. Dolayısıyla bu mesele Osmanlı Devleti'ni uğraştırmış ve iskân işlemlerinin tamamlanmasına engel olmuştur. Dolayısıyla kargaşa ve sıkıntılar da devam etmiştir (Habiçoğlu 1993: 138-152).

Batı Anadolu civarında, daha önceki yıllarda yaşanan göçlerde ciddi anlamda göçmen yerleştirildiği ve boş arazi kalmadığı için, 1878 yılı sonrasında gelen halk genelde Adana, Halep, Şam ve İç Anadolu'ya yerleştirilmişti. Fakat göçmenler genellikle Bursa, İzmit, İzmir, Kütahya ve Eskişehir gibi yerlere iskân edilmek istiyorlardı (Habiçoğlu 1993: 152). Muhtemelen göçmenler, hem akrabalarının yanına yerleşmeyi hem de verimli topraklara iskân edilmeyi amaçlıyorlardı. Fakat Batı

Anadolu ve civarında göçmenleri iskân edebilecek uygun arazi kalmamıştı. Dolayısıyla bu durum göçmenler ile göçmen işlerini yürüten kişiler arasında problemlere yol açıyordu.

Göçmenler iskân edilecekleri yerleri bazen kendileri belirlemek istemişlerdir. Fakat bu isteklerin olumlu yönde karşılanması çoğu zaman mümkün olmadığından, bu durum zaman zaman taşkınlık ve kargaşayla sonuçlanmıştı. Örneğin; 1888 yılında Kafkasya'dan gelen ve Yozgat'a iskânlarına karar verilen muhâcirler, Merzifon yolu üzerinden Yozgat'a götürülmekteydi. Fakat göçmenler Merzifon kasabasına geldiklerinde buradan ayrılmak istememişler, dahası buradaki hükümet binası önünde toplanıp tayinat talebinde bulunarak kargaşa çıkarmışlardır (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II 2012: 324). Bu tarz durumlar, göçmen meseleleriyle sürekli uğraşan ve hatta bu işlere yetişmeyen Osmanlı Devleti'ni ayrıca meşgul etmiştir. Böylece göçmenlerin işlemleri daha da uzamıştır.

Osmanlı Devleti, bazı durumlarda, ya arazilerin sınırlı olması yüzünden ya da yanlış bilgi ve kararlar sonucunda göçmenleri uyum sağlamaları oldukça zor olan bölgelere yerleştirmiştir. Bu durum karşısında göçmenlerin bir kısmı Osmanlı Devleti'ne itiraz etmiş ve iskân yerlerinin değiştirilmesini istemiştir. Yetkililer tarafından değerlendirilen bu durum bazen kabul görmüş, bazen de reddedilmiştir. Göçmenler bazen de kendi istekleri doğrultusunda iskân edildikleri yerlerden memnun kalmamışlar ve mevcut yerlerini değiştirmek istemişlerdir. Dolayısıyla göçmenlerin ya akrabalarının yanına gitmek ya da daha verimli arazilere yerleşmek arzusu, göç işlemlerinin sonlanmasını engelleyen meselelerden biri olmuştur.

IV. BÖLÜM

4. SONUÇ

Anadolu’da birçok beylik ve devletin temellerini atan Türkler, 1299 yılında Osmanlı Devleti’ni kurdular. Osmanlı Devleti, gâzâ ve cihâd anlayışını esas alarak sürekli genişleyen bir devlettir. Devletin sınırları genişledikçe, yeni fethedilen topraklara kendi siyasetine uygun olarak nüfus nakilleri yapıldı. Bu nakiller bazen sürgün yoluyla, bazen de halkın kendi isteğiyle yapılmıştı. Fakat 18. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti’nde toprak kayıpları artınca, başlangıçta merkezden dışa doğru olan göç hareketleri, Osmanlı Devleti’nin elinde kalan topraklara doğru yaşanmaya başladı. 18. Yüzyılın sonlarından itibaren ise bu toprak kayıpları, halkı çoğunlukla Müslüman ve Türk olan bölgelerde yaşandı.

Kafkasya, Karadeniz’e hâkim bir noktada olması, Orta Asya Türkleri ile bağlantı yolu üzerinde bulunması, kuzey veya güneyden gelebilecek tehlikelere set olabilmesi ve Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunması sayesinde hem Osmanlı Devleti hem de Rusya için oldukça önemli bir yerdirdi. Buraya hâkim olmak amacıyla Rusya ve Osmanlı Devleti birçok kez karşı karşıya gelmiştir. Fakat bu mücadelelerin en önemlilerinden birisi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbidir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Osmanlı Devleti, Balkanlar ve Kafkasya’da büyük miktarda toprak kaybetti. Kafkasya’daki egemenliği ise sona ermiş, bu bölge Rusya’nın eline geçmişti. Kafkasya’ya hâkim olan Ruslar, eskiden beri işgal ettiği birçok yerde uyguladığı bir yöntem olan, ele geçirdiği bölgede kendi egemenliğine ters düşen veya düşebilecek olan halkı bu bölgeden göç ettirmek veya sürgün etmek politikasını Kafkasya’da da uygulamaya başladı. Bunu yaparken de

bölgedeki halka baskı yapma, zulüm, şiddet, halkın malına el koyma ve canına kast etme gibi birçok yöntemi uyguladı. Bu bölgede yaşayan ve Rusların baskısına maruz kalan halk ise çaresiz bir şekilde Osmanlı topraklarına doğru göç hareketlerine başladı.

Osmanlı Devleti, kaybettiği topraklardan gelen veya çeşitli ülkelerden kendi topraklarına sığınan insanları elinden geldiğince geri çevirmemeye çalışmıştır. Bu durum 93 Harbi sonrasında Osmanlı Devleti'ne sığınan Kafkasya göçmenleri için de geçerliydi. Osmanlı Devleti, Kafkasya göçmenlerini belli bir düzen ve sisteme göre kendi topraklarına almak istemişti. Bunun için birçok kanun ve yönetmelik çıkardı, komisyonlar kurdu, memurlar görevlendirdi ve daha birçok çalışma yaparak göçmenlere yardımcı olmaya gayret etti. Fakat dönemin şartları ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum, göçmenlerin işlemlerinin belli bir düzene göre gitmesini engellemiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, göçmenlere verimli araziler tahsis edip buraları işleyecek alet-edevat vererek, vergi ile askerlikte farklı muafiyetler tanıyarak ve aynî ve nakdî yardımlar yaparak onların bu olumsuz durumdan en asgari şekilde etkilenmelerini sağlamıştır.

Osmanlı topraklarına göç eden Kafkasyalı göçmenler, kara ve deniz yolu ile Osmanlı topraklarına gelmiştir. Kara yolunu kullananlar sayıca deniz yolunu kullananlara göre daha azdır. Kara yoluyla yapılan göçler genelde Kars ve çevresinden, deniz yoluyla yapılan göçler de Batum ve Sohum arasında kalan Karadeniz kıyı şeridinden yapılmıştır. 93 Harbi sırasında buradaki halkın Osmanlı saflarında kalması ve Rusya'ya karşı savaşması için uğraşan Osmanlı Devleti, savaş sonrasında onların yaşadıkları sıkıntılardan kurtulmaları için Osmanlı topraklarına göç etmelerini sağlamıştır. Bunu yaparken de devlet için bazı faydalar gözetilmiş, göçmenlerin iskânı işlemleri bu faydalara göre yapılmaya gayret edilmiştir.

1876-1909 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin başında olan Sultan II. Abdülhamid, göç ve göçmen işlemleriyle yakından ilgilenmişti. Göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması adına II. Abdülhamid'in çok büyük gayretleri ve teşvikleri oldu. Göçmenlere hususi parasından yardımlar yapan II. Abdülhamid, bizzat göçmen işlemleriyle meşgul oldu. Aynı zamanda Osmanlı topraklarına yapılan Kafkasya göçlerini hemen her koşulda kabul etmeye çalışan ve göçmenleri hiçbir zaman geri çevirmeyen II. Abdülhamid'in bu politikası, Anadolu topraklarında Türk nüfus oranının

artmasında etkili oldu. Ayrıca II. Abdülhamid'in göçmenlere yönelik politikası, son dönem Osmanlı Devleti'nin göç ve göçmenlere yönelik siyasetini de belirlemiştir. Bu politika sayesinde, Rusya veya diğer milletlerden zarar gören Müslüman ahali, son çareyi Osmanlı Devleti'ne sığınmak olarak görmüştü.

II. Abdülhamid, göçmenleri Osmanlı topraklarına kabul ederken birçok faydayı göz önünde bulunduruyordu. Osmanlı topraklarına sığınan kimseleri, devletin çıkarlarına uygun olarak iskân etmeye çalışan II. Abdülhamid, göçmenleri düşman saldırılarına karşı zayıf olan sınır hattına yerleştirmeye gayret ediyordu. Bu sayede, özellikle savaşçı kabiliyetleri yüksek olan Kafkasyalı halktan istifade edilerek Osmanlı sınır güvenliği artacaktı. Bu sayede Kuzeyden Rusya ve Güneyden İngiltere tehdidine karşı önlem alınmış olunacaktı. Aynı zamanda bu göçmenler verimli topraklara iskân edilerek üretim yapan ve devlete vergi verebilecek duruma gelen bireyler haline getirilmeye çalışılmıştır.

Kafkasya'dan oldukça zor şartlar altında ve kısıtlı imkânlar ile göç etmeye başlayan halk, çoğunlukla Osmanlı Devleti'ne ait ya da kiralanmış olan gemiler vasıtasıyla taşındı. Bu süreçte göçmenler birçok sıkıntı yaşadı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin ne kadar göçmenin geleceğini tahmin edememesi, nakliye araçlarının ve eldeki imkânların kısıtlı olması ve sürekli mevcut göçmen akınlarına yenilerinin eklenmesi yüzünden sevk ile nakliye sürecinde büyük sıkıntılar çekilmişti. Bunun yanında Osmanlı kıyılarına ulaştıktan sonra da göçmenlerin sorunları bitmedi. Geçici iskân bölgelerinde yaşanan problemler, gıda sorunu, yerel halk ile anlaşamama, farklı hastalıklar ve türlü sıkıntılarla mücadele etmek zorunda kalındı. Bu problemlerin bazıları, göçmenler daimi iskân yerlerine ulaştıktan sonra da devam etti. Bu süreçte binlerce göçmen hayatını kaybetti, yüzlercesi de yetim ve kimsesiz kaldı.

93 Harbi sırasında ve sonrasında yaşanan Kafkas göçleri, Osmanlı Devleti'ndeki Türk ve Müslüman nüfus oranının artmasına neden olan önemli bir olaydır. Genelde Gayrimüslimlerin yaşadığı toprakların elden çıkarak çoğunluğu Müslüman olan toprakların Osmanlı Devleti'nde kalması ve Osmanlı Devleti'ne göç yoluyla gelen nüfusun çok büyük bir kısmının Müslüman olması bu oranı artıran en önemli gelişmelerdendi. Hem Kafkas göçleri hem de diğer bölgelerden yaşanan göçler,

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Türkçülük, Turancılık ve özellikle İslamcılık gibi politikaların önem kazanmasına yol açtı.

Osmanlı Devleti'ne göç ederek bu topraklarda yaşamaya başlayan göçmenler, zamanla Osmanlı Devleti'nin önemli makamlarında iş sahibi olarak devletin politikalarını etkilemeye başladılar. Özellikle 93 Harbi'nden sonra birçok Kafkas ve Balkan göçmeni, Osmanlı Devlet idaresinde ve çeşitli kurumlarda çalışmaya başladı.

Tüm bunlarla birlikte göç süreci göçmenler nezdinde psikolojik ve sosyolojik olarak birçok etki yapmıştır. Özellikle Rusya'nın göçmenlere yaptıklarının, bu insanlar üzerinde ciddi tesirler bıraktığı söylenebilir. Ayrıca göçmenlerden bazıları, göç yollarındaki imkânların kısıtlı olması yüzünden türlü sıkıntılar çekerek hayatlarını kaybetmiştir. Dolayısıyla Kafkasya'dan göç sırasında eşini, çocuğunu, anne-babasını veya komşusunu yanı başında kaybeden insanlar bu süreçten ciddi manada etkilenmişlerdir.

93 Harbi sonrasında yaşanan Kafkas göçleri, Osmanlı toplumunda da bazı sorunlara yol açmıştır. Bu süreçte göçmenler ve yerel halk arasında birçok sorun yaşanmıştır. 18. Yüzyıl içerisinde göçmenlere yardımcı olmaya çalışan Osmanlı toplumu, 19. yüzyıldan sonra genel olarak bu yardımını kesmiştir. Hatta çoğu zaman göçmenler ve yerli halk arasında birçok problem ortaya çıkmıştır. Bu durum ise Osmanlı Devleti yetkililerini uzun yıllar meşgul eden bir mesele olmuştur.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âli Evrak Odası

Dâhilîye Nezâreti Mektubî Kalemi

Îrâde Dâhilîyye

Yıldız Esas Evrakı

Yıldız Mütenevvî Mâruzat Evrakı

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik

B. KİTAPLAR, MAKALELER, TEZLER

Akalın, Haluk Şükrü (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alp, Alper (2012). “Kars Tarihi Bakımından Bir Kaynak Olarak Vilayet Gazetesi Kars”. *Türkiye Sosyal Araştırmaları Dergisi*1 : 89-102

Arif, Mehmet (2014). *Başımıza Gelenler*. Yay. Haz. Y. K. Taştan. Ankara: Akçağ Yayınları.

Armaoğlu, Fahir (2006). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi.

Aydemir, İzzet (1988). *Göç: Kuzey Kafkasya’lıların Göç Tarihi*. Ankara: Gelişim Matbaası.

Babuş, Fikret (2006). *Osmanlı’dan Günümüze Göç ve İskan*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.

Barkan, Ömer Lütfü (2002). “Kolonizatör Türk Dervişleri”. *Türkler* 9. Ed. H.C. Güzel ve K. Çiçek ve S. Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 133-153.

- Bedirhan, Yaşar (2014). *Selçuklular ve Kafkasya*. Ankara: Nobel Kitap.
- Berber, Ferhat (2011). “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 31: 17-49.
- Bi, Mahmut (2015). *Kafkas Tarihi 1*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Bice, Hayati (1991). *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bilge, Sadık Müfit (2012). *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum Ekonomi)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Budak, Mustafa(2002). “Rusya’nın Kafkasya’da Yayılma Siyaseti”. *Türkler* 18. Ed. H.C. Güzel ve K. Çiçek ve S. Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.488-515.
- Demirel, Muammer (2002). Erzurum’da Ermeni İsyanları (1890-1895). *Türkler* 13.Ed. H.C. Güzel ve K. Çiçek ve S. Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 99-107.
- Demirel, Muammer (2009). “Artvin ve Batum Göçmenleri(1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*40: 317-340.
- Demirtaş, Mehmet (2009). “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*41: 215-238.
- Demirtaş, Mehmet (2011). “Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”. *Bilig* 52: 17-44.
- Demirtaş, Mehmet (2015). “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kafkasya’dan Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Yaşadıkları Zorluklar”. *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı* 74 (4): 700-719.
- Devellioğlu, Ferit (2002). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

- Erdemir, Halil (2015). “Kafkasya Jeopolitiği’nin Bölge Politikalarına Etkisi”. *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı 71 (1)*: 378-395.
- Erkan, Süleyman (1996). *Kırım ve Kafkasya Göçleri(1878-1908)*. Trabzon: KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Eser, Feridun (2014).“Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü”. *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı 61 (2)*: 905-917.
- Firuzoğlu, Safarov Rafik(1999). “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”. *Osmanlı 4.Ed. G. Eren*.Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.687-697.
- Firuzoğlu, Safarov Rafik (2015). “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Göçler”. *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı 74 (4)*: 530-542.
- Gencer, Mustafa (2002). “Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde “Şark Meselesi”. *Türkler 13*.Ed. H.C. Güzel ve K. Çiçek ve S. Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 34-39.
- Gökçe, Cemal (1979). *Kafkasyave Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını.
- Gönüllü, Ali Rıza(2009). “Antalya’da İskân Edilen Muhacirler”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*41:293-325.
- Grigorianz, Alexandre (1999). *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnoğrafik Bir Sentez*. Çev. Doğan Yurdakul. İstanbul: Yeni Binyıl Yayınları.
- Günay, Necla (2012). “Osmanlı’nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu’ya Göç ve İskanı”. *Bilişim* 61: 121-142.
- Gürün, Kâmuran (2005). *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Habiçoğlu, Bedri (1993). *Kafkasyadan Anadolu’ya Göçler*. İstanbul: Nart Yayıncılık.
- Halaçoğlu, Ahmet (2001). “Türk-Ermeni İlişkilerinin Genel Değerlendirmesi ve Ermeni Şikayetleri Hakkında Bir Belge ”. *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı 37 (1)*: 448-458.

- Halaçoğlu, Yusuf (2002). “Ermeni Tehciri ve Gerçekler”. *Türkler* 13. Ed. H.C. Güzel ve K. Çiçek ve S. Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 482-502.
- İpek, Nedim (1991). “Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göçler (1877-1900)”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6: 97-134.
- İpek, Nedim (1997). “Kafkaslar’daki Nüfus Hareketleri”. *Türkiyat Mecmuası* 20: 273-313.
- İpek, Nedim (1999). *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- İpek, Nedim (2002). “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”. *Türkler*. Ed. H.C. Güzel ve K. Çiçek ve S. Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 15-24.
- İzzet, Met Çünatiko Yusuf (2009). *Kafkas Tarihi II (Evrikalarım-Bulduklarım)*. Ankara: KafdavYayınları.
- Kale, Başak (2015). “Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri”. *Türkiye’nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*. Ed. M. M. Erdoğan, A. Kaya. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 153-167.
- Kanat, Sedat (2011). *Osmanlı Devleti’ne Yapılan 1864 Kafkas Göçü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karagöz, Rıza (1993). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karal, Enver Ziya (2011). *Osmanlı Tarihi*. VII. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, Enver Ziya (2011). *Osmanlı Tarihi*. VIII. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kardaş, Tuğba (2010). *XIX. Yüzyılda Kafkasya’da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Karpat, Kemal H. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. Çev. B. Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2013). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. Çev. B. Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2014). *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*. Yay. Haz. G. Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları
- Kaya, Erol (2008). "1877-1878 Harplerinde Ağrı Bölgesinde Göç Hareketleri". *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 10: 203-210.
- Kaya, Yalçın (2015). *Çerkesler III Sürgün ve Soykırım*. İstanbul: Dahi Yayıncılık.
- Keha, Murathan (2013). "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum'un Durumu". *Ekev Akademi Dergisi* 57: 91-106.
- Kırzioğlu, Fahrettin M. (1953). *Kars Tarihi*. İstanbul: -
- Kırzioğlu, Fahrettin (1978). "Kars". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 361-363.
- Kocacık, Faruk (1978). *Balkanlardan Anadolu'ya yönelik göçler (1878-1900) Karşılaştırmalı Yerli Göçmen Köyü Monografileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Çalışma ve Sosyal Hizmetler bilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi.
- Kodaman, Timuçin (2014). "Rusya-İngiltere ve Ermeni Meselesi". *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı 61 (2)*: 988-996.
- Köksal, Ahmet (2013). "Trabzon Vilayeti'nin Nüfusu (1876-1878)". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 15: 99-130.
- Kurat, Akdes Nimet (1990). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- McCarthy, Justin (2008). *Osmanlı'ya Veda*. Çev. M. Tuncel. İstanbul: Etkileşim Yayınları.

- McCarthy, Justin (2012). *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kiyımı (1821- 1922)*. Çev. F. Sarıkaya. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Oğuzoğlu, Yusuf (2015). “Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler”. *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı 74 (4)*: 569-579.
- Oral, Ertuğrul (2011). “Osmanlı İmparatorluğu”. *Türk Tarihi ve Kültürü*. Ed. C. Öztürk. Ankara: Pegem Akademi. 107-137.
- Orat, Jülide Akyüz ve Arslan, Nebahat Oran ve Tanrıverdi, Mustafa (2011). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kafkas Göçleri (1828-1943)*. Kars: -
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I-II (2012). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Sander, Oral (2010). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sarıcaoğlu, Mehmet Esat (1999). "İşkân-ı Muhacirin İ'ane Pulları (Osmanlı Devletinin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)". *Osmanlı* 4.Ed. G. Eren.Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.603-612.
- Satıl, İhsan (2015).“Kafkasya’dan Anadolu’ya Çerkes Göçü ve Doğu-Güneydoğu Anadolu’ya İşkânları (1860-1903)”. *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı 74 (4)*: 751-760.
- Saydam, Abdullah (2010). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*.Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Süer, Hikmet H. (1993). *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Süslü, Azim (2009). *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*. Ankara: Berikan Yayınevi
- Şimşir, Bilal N. (1989). *Rumeli’den Türk Göçleri*. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

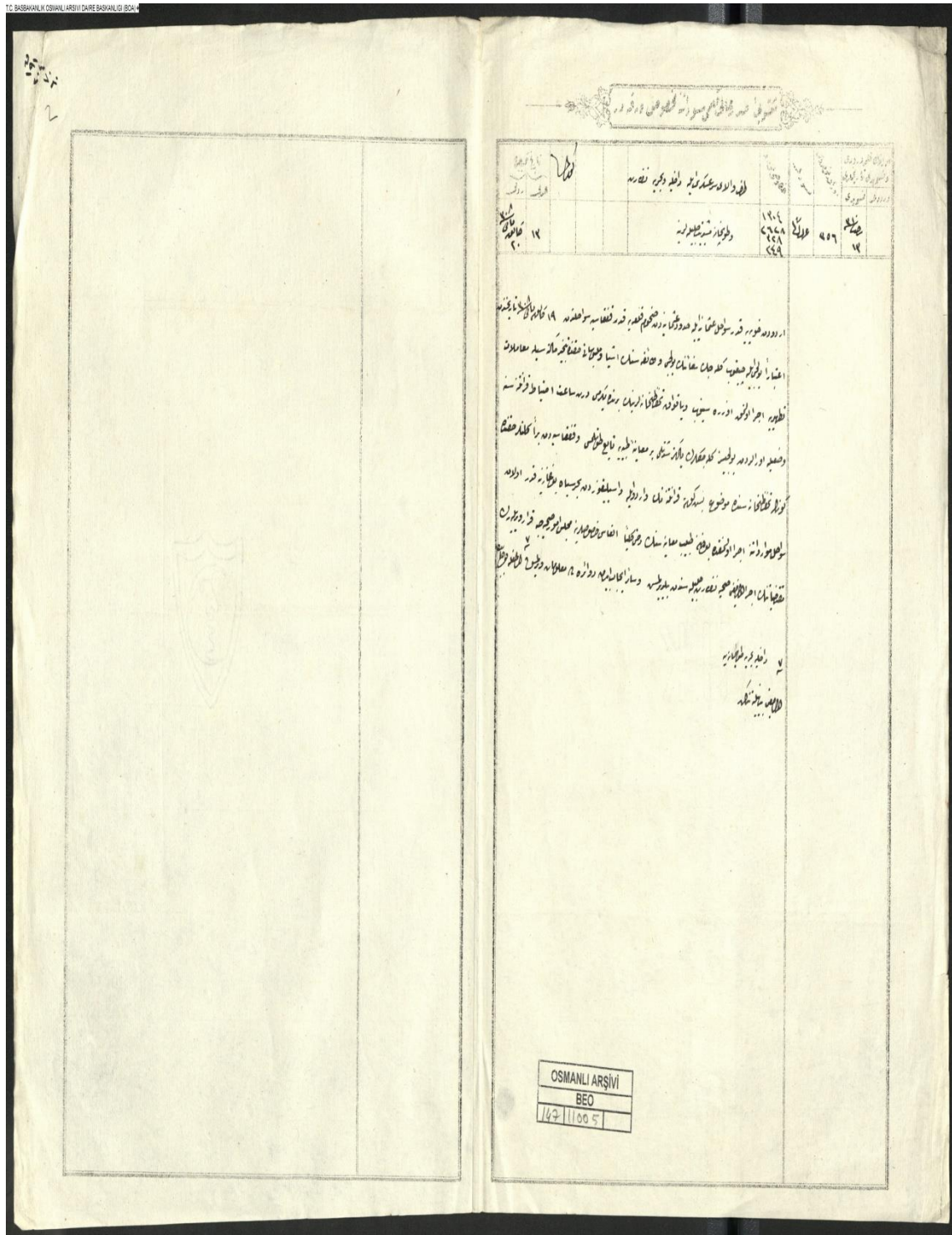
- Tanriverdi, Mustafa (2009). *Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşbaş, Erdal (2011). *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekeli, İlhan (2016). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yapıcı, Hakkı (2011). *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Kafkas Cephesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yapıcı, Hakkı (2012). "Osmanlı-Rus Harbinde Yabancı Devletlerin Tutumu". *The Journal Of Academic Social Science Studies* 5: 325-333.
- Yaşayanlar, İsmail (2015). "Kafkas Göçmenlerinin Anadolu'da İskânları ve Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Yönelik Sosyal ve Ekonomik Politikaları". *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı 74 (4)*: 670-679.
- Yaşayanlar, İsmail(2016). "İstanbul'da Geçici Bir Göçmen İskân Merkezi Olarak Fatih Semti". *Fatih Sultan Mehmed Han Dönemi*. Ed. Ayşenur Bilge Zafer. Bursa: Gaye Kitabevi. 255-267.
- Yılmaz, Mehmet (1999). "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası". *Osmanlı* 4. Ed. G. Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 587-603.
- Yüksel, Hasan (1994). "Kafkas Göçmen Vakıfları". *OTAM* 5: 475-490.
- Ural, Selçuk ve Orat, Jülide Akyüz ve Arslan, Nebahat Oran ve Bingöl, Akın ve Tuysuz, Cem (2011). *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete*. Kars: Kars Üniversitesi Yayınları.

EKLER

Ek 2: Osmanlı Devleti sınırlarına ulaşan göçmenler için Karantina uygulamasını gösteren belge (BOA, BEO, nr.:147/11005).

Ek 4: Bolu'da muhâcirler için toplanan yardım hakkında belge (BOA, DH.

MKT, nr.: 1323/61).

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) +

تاریخ	موضوع	موضوع	موضوع
۱۳۲۳	مطبوعات اوراق بهار	موضوع	موضوع

ما جریہ فقہانہ توبیخ و تقسیم اوراق و زرہ بولہ سببہ ہالیہ طرفہ
صدقہ فطرہ و زرہ اعلیٰ اوقاف و خیرہ اوقاف بولہ اعلیٰ بوز غریبہ کوزہ
بولہ فطرہ و زرہ اعلیٰ اوقاف و خیرہ اوقاف بولہ اعلیٰ بوز غریبہ کوزہ
اقت و غیرہ سببہ تقسیم و سببہ اعلیٰ اوقاف و خیرہ اوقاف بولہ
بازار و فطرہ کبیرہ فطرہ زرہ اعلیٰ اوقاف و خیرہ اوقاف بولہ

۱۳۲۳

OSMANLI ARŞIVI
DH. MKT
1323 61 1